

महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व
उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे
● सप्टेंबर २०१९ : शके-१९४१

शिक्षण संक्रमण

◆ संपादक ◆

डॉ. अशोक भोसले
सचिव, राज्यमंडळ, पुणे

कार्यकारी संपादक

डॉ. शशिकांत चव्हाण
सहसचिव, राज्यमंडळ, पुणे

◆ सहायक संपादक ◆

श्री. गोवर्धन सोनवणे
संशोधन अधिकारी

◆ संपादक मंडळ ◆

सदस्य
डॉ. स्नेहा जोशी
डॉ. जयश्री अत्रे
श्री. ज्ञानेश बावीकर
निमंत्रित सदस्य
डॉ. दिलीप गरुड
श्री. सलिल वाघमारे

◆ सल्लागार मंडळ ◆

डॉ. शकुंतला काले
अध्यक्ष, राज्यमंडळ, पुणे
सदस्य
श्री. तुकाराम सुपे
श्री. शरद गोसावी
श्री. कृष्णकुमार पाटील

लेखानुक्रम

■ मनोगत	४
■ शिक्षणक्षेत्रातील महर्षी - ज्ञानतपस्वी	
डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्	मधुकरराव एरंडे ५
■ चला, लिहिता होऊया !	डॉ. दिलीप गरुड १०
■ भारताच्या दुसऱ्या चांद्रमोहिमेची वैशिष्ट्ये	विवेक भालेराव १४
■ राष्ट्रनिर्माते दादाभाई नौरोजी	डॉ. गणेश राऊत १८
■ कवितेचे रसग्रहण - एक अभ्यास	डॉ. स्नेहा जोशी २२
■ आमचे शिक्षक - आनंद यादव सर	हरीश मेटकर २७
■ International Literacy Day	श्रीधर नागरगोजे ३१
■ मराठी युवकभारती : अंतरंग दर्शन	इयत्ता अकरावी शिवाजी तांबे ३३
■ इयत्ता अकरावी - जीवशास्त्र पाठ्यपुस्तक	राजीव पाटोळे ३९
■ इयत्ता अकरावी - इतिहास पाठ्यपुस्तक	डॉ. शुभांगना अत्रे ४३
■ Political Science Text Book - Std. XI	डॉ. श्रीकांत परांजपे ४८
■ वाचकांचे अभिप्राय	५०

‘शिक्षण संक्रमण’ हे मासिक मालक, महाराष्ट्र स्टेट बोर्ड ऑफ सेकंडरी अँड हायर सेकंडरी एज्युकेशन, पुणे यांच्यासाठी मुद्रक व प्रकाशक डॉ. अशोक बंडूजी भोसले यांनी डिलाईट प्रिंटर्स, १६-ए, हिमालया इस्टेट, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००५ येथे छापून स.नं. ८३२-ए, फायनल प्लॉट नं. १७८, १७९, बालचित्रवाणीजवळ, आधारकर रिसर्च इन्स्टिट्यूटमागे, भांबुर्डा, शिवाजीनगर, पुणे-४११ ००४ येथे प्रसिद्ध केले.

संपादक : डॉ. अशोक बंडूजी भोसले

● वार्षिक वर्गणी : रु.२००/- किरकोळ अंक रु. २०/-

● शिक्षण संक्रमण अंकाची वार्षिक वर्गणी ‘सचिव, महाराष्ट्र राज्य माध्यमिक व उच्च माध्यमिक शिक्षण मंडळ, पुणे’ किंवा ‘SECRETARY, MAHARASHTRA STATE BOARD OF SEC & HIGHER SEC EDUCATION PUNE’ यांच्या नावे राज्य मंडळाच्या वरील पत्त्यावर मनीऑर्डरने किंवा डिमांड ड्राफ्टने पाठवावी.

Email : secretary.stateboard@gmail.com | Website : http://www.mahahsscboard.maharashtra.gov.in | फोन : ०२०-२५७०५०००

● अंकातील लेखांचे अन्यत्र कोठेही पुनर्मुद्रण करण्यासाठी राज्यमंडळाची पूर्वानुमती घेणे आवश्यक आहे.

महत्त्वाचे : या अंकात व्यक्त झालेली मते त्या त्या लेखकाची स्वतंत्र असतात; मंडळ त्यास सहमत असेलच असे नाही.

शिक्षण संक्रमण - सप्टेंबर २०१९ (३)

मनोगत ✍️

सप्टेंबर महिना ज्ञानाचा वसा घेतलेल्या आपणा सर्व शिक्षकांसाठी महत्त्वाचा महिना आहे. सप्टेंबर हा 'शिक्षक दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

“की घेतले न व्रत हे आम्ही अंधतेने
लब्ध प्रकाश इतिहास निसर्गमाने
जे दिव्य दाहक म्हणोनि असवयाचे
बुद्ध्याची वाण धरिले करी हे सतीचे !”

अशा ज्ञानदानाचे व्रत स्वीकारलेल्या आपण सर्व शिक्षकांचे राष्ट्रघडणीतील योगदान शब्दातीत आहे. माणूस बनायला शिकवणारे शिक्षण हा डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचा विचार आजही काळाची गरज आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाचे उपासक गुरुणां गुरुः असलेले भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् हे शिक्षकांच्या आदर्शाचा मानदंड आहेत. शिक्षकांनी आजन्म व्यासंगी असावे याचा वस्तुपाठ म्हणजे डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचे शिक्षणविषयक तत्त्वचिंतन आहे. त्यांच्या शैक्षणिक कार्याविषयी आदर, कृतज्ञता व्यक्त करण्यासाठी त्यांच्यातील गुरुतत्त्वाला वंदन करण्यासाठी त्यांच्या सन्मानार्थ त्यांचा जन्मदिन ५ सप्टेंबर हा शिक्षक दिन म्हणून साजरा केला जातो. कृतिशील उपक्रमशील शिक्षक 'हम करे राष्ट्रनिर्माण' यासाठी आजन्म कटिबद्ध असतात. विद्यार्थ्यांच्या यशामध्ये तर शिक्षकांचे योगदान असतेच; परंतु त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे असते, ते विद्यार्थ्यांना प्रतिकूल परिस्थितीमुळे अडचणी येतात, मार्गातील नैराश्य त्यांचा पुढील प्रवास खडतर बनवतात, अशावेळी शिक्षकच अशा विद्यार्थ्यांच्या मार्गातील प्रकाशदायी, प्रेरणादायी समुपदेशक बनतात. विद्यार्थी पुन्हा नव्या जोमाने, नव्या आशेने जेव्हा प्रत्येक अडचणीवर मात करत नवी वाट चोखाळतो व यशस्वी होतो तो शिक्षकाला मिळालेला सर्वोच्च पुरस्कार असतो.

इयत्ता दहावीच्या पाठोपाठ आता पुनर्रचित अभ्यासक्रमानुसार इयत्ता अकरावीची नवीन पाठ्यपुस्तके आपणापर्यंत पोहोचली आहेतच. या अंकात काही विषयांच्या पाठ्यपुस्तकांचा परिचय करून दिला आहे. शिक्षकांनी स्वयं-अध्ययनाने आपल्या विषयाच्या पाठ्यपुस्तकाचे परिशीलन करावे. विषयनिहाय क्षमताविधाने व पाठ्यघटक यांची सांगड घालावी. स्वाध्याय, कृती व क्षमता यांचा सहसंबंध यांचा अभ्यास करावा. त्यासाठी विद्यार्थ्यांनाही प्रेरित करावे. तार्किक विचार (Logical thinking), चिकित्सक विचार (Critical thinking), सृजनशील विचार (Creative thinking) विद्यार्थ्यांच्या या उच्च क्षमतांचा विकास हा पायाभूत दृष्टीकोन या बदलामागे आहे.

सदर अंकामध्ये 'ज्ञानतपस्वी डॉक्टर सर्वपल्ली राधाकृष्णन्', 'राष्ट्रनिर्माते दादाभाई नौरोजी', 'रसग्रहण एक अभ्यास', 'आमचे शिक्षक आनंद यादव सर' या प्रसंगोचित लेखांचा समावेश केलेला आहे. दिनांक ८ सप्टेंबर हा 'साक्षरता दिन' म्हणून साजरा केला जातो. साक्षरतेचे देशाच्या विकासातील महत्त्व अधोरेखित करणारा हा दिवस. साक्षरतेचे खरे पाईक व प्रसारक शिक्षकच आहेत; म्हणून आपण शिक्षकांनी साक्षरतेचा जाणीवपूर्वक वसा घ्यायला हवा. संपर्क भाषा म्हणून सन्मान मिळालेल्या हिंदी भाषेचा गौरव करण्यासाठी १४ सप्टेंबर हा 'हिंदी दिन' म्हणून साजरा केला जातो.

ज्ञानाची गंगा खेडोपाडी पोहोचवणारे रयत शिक्षण संस्थेचे संस्थापक पद्मभूषण कर्मवीर भाऊराव पाटील यांचा जन्मदिन २२ सप्टेंबर हा आहे. 'कमवा व शिका' ही विचारधारा महाराष्ट्राच्या मातीत त्यांनी रुजवली, त्यांना विनम्र अभिवादन! पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांची जयंती २५ सप्टेंबर रोजी आहे. हा दिवस 'अंत्योदय दिवस' म्हणून साजरा केला जातो. निरपेक्ष मनाने, तळमळीने समाजाच्या उद्धारासाठी अहोरात्र झटणाऱ्या पंडित दीनदयाळ उपाध्याय यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला विनम्र अभिवादन!

पारतंत्र्याच्या काळात आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीत मोलाचे योगदान देणारे भारताचे पितामह दादाभाई नौरोजी यांचा ४ सप्टेंबर हा जन्मदिन आहे. शिक्षकाला 'गातुवित' म्हणजे मार्ग दाखवणारा, म्हटले जाते. शिक्षक हा राष्ट्रघडणीतील सर्वात महत्त्वाचा स्तंभ आहे. विद्यार्थी, भावी नागरिक घडवण्याचे कार्य करणाऱ्या कृतिशील, निष्ठावान शिक्षकांच्या कार्याला मनापासून अभिवादन !

भारताचे भूतपूर्व राष्ट्रपती डॉ. ए. पी. जे. अब्दुल कलाम यांनी, 'माझी ओळख जगाने शिक्षक म्हणून ठेवावी', असे उद्गार काढले. शेवटच्या श्वासापर्यंत ज्ञानदानासाठीच व्रतस्थ राहिलेल्या डॉ. कलाम यांना शतशः प्रणाम ! डॉ. राधाकृष्णन् व डॉ. अब्दुल कलाम या गुरुंनी दिलेल्या प्रेरणा घेऊन त्यांचा वारसा पुढे नेण्याच्या व्रताचा अंगीकार करूया !

डॉ. शकुंतला काळे
अध्यक्ष,
राज्यमंडळ, पुणे.

शिक्षण संक्रमण - सप्टेंबर २०१९ (४)

शिक्षणक्षेत्रातील महर्षी - ज्ञानतपस्वी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन्

मधुकरराव एरंडे
९९६०६०३८९०

डॉ. राधाकृष्णन् हे तत्त्वज्ञ शिक्षक म्हणून ख्यातकीर्त होते. राष्ट्रपती होण्यापूर्वी ते सुरुवातीला प्राध्यापक नंतर प्राचार्य होते. नंतर ते बनारस हिंदू विद्यापीठाचे कुलगुरू झाले. रशियामध्ये परदेशी वकील म्हणून काम करतानाही त्यांच्यातील शिक्षक कायमच जागरूक होता. केव्हाही, कुठेही व्याख्यानाला गेल्यानंतर त्यांच्यातील शिक्षक जागृत होत असे. हे शिक्षकपण किंवा गुरुपद त्यांच्या तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांना मिळाले होते. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् शिक्षण क्षेत्रातील महर्षी, ज्ञानतपस्वी होते. ऋषितुल्य व्यक्तिमत्त्वामुळे त्यांना आचार्य म्हणून मान्यता मिळाली. भारतीय संस्कृतीमध्ये आचार्यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

राधाकृष्णन् यांनी उत्तम काम केले. याहीपेक्षा प्रथम ते थोर आचार्य होते. त्यांच्या ऋषितुल्य तत्त्वचिंतक व्यक्तिमत्त्वामुळे शिक्षक हे पद भूषणावह ठरले आहे.

भारतरत्न डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचा ५ सप्टेंबर हा जन्मदिवस शिक्षकदिन म्हणून संपूर्ण भारतात साजरा केला जातो. कारण डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् आदर्श व महान शिक्षक होते. राधाकृष्णन् हे भारताचे पहिले उपराष्ट्रपती (सन १९५२ ते १९६२) दहा वर्षे होते. पुढे सन १९६२ मध्ये ते भारताचे दुसरे राष्ट्रपती झाले. ते थोर तत्त्वचिंतक होते. प्रेसिडेन्सी कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक, बनारस हिंदू विद्यापीठाचे कुलगुरू, राष्ट्रसंघात भारताचे प्रतिनिधी होते. भारताचे रशियातील राजदूत म्हणूनही

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची बुद्धी कुशाग्र होती. त्यांचे विचार 'सुविचार' आहेत. त्यांच्या विचारांबाबत असे म्हणता येईल की, समुद्राला खोली असते; पण उंची नसते. आकाशाला उंची असते; परंतु खोली नसते; पण डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांच्या विचारांना खोली आहे आणि उंचीही आहे. पाश्चात्य जगाला भारतीय तत्त्वज्ञानाची ओळख करून देणारे, ऑक्सफर्ड येथील ऑप्टन व्याख्यानमाला व हिबर्ट व्याख्यानमाला गुंफण्याचा बहुमान प्राप्त झालेले, स्टॅलिनची भेट झालेले, सन १९२७ मध्ये

अखिल भारतीय तत्त्वज्ञान परिषदेचे व सन १९३० मध्ये अखिल भारतीय शिक्षण परिषदेचे अध्यक्ष असलेले प्रज्ञावंत डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचा जन्म 'तिरुत्ताणी' या गावी झाला. तिरुत्ताणी हे गाव आंध्रप्रदेशातील चित्तूर या जिल्ह्यात येते. 'सर्वपल्ली' ही पदवी नाही की राधाकृष्णन यांचे आडनावही नाही, तर कधी काळी त्यांचे पूर्वज 'सर्वपल्ली' या गावी राहत होते. वंशपरंपरेनुसार डॉ. राधाकृष्णन् यांना सर्वपल्ली हे गावाचे नाव कायमचेच चिकटले. डॉ. राधाकृष्णन् यांचे आडनाव अय्यर होते. त्यांचे अय्यर कुटुंब 'तिरुत्ताणी' येथेच स्थायिक झाले.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् अय्यर हे आदर्श शिक्षक बनले. भारतीय संस्कृतीमध्ये आचार्यांना अनन्यसाधारण असे महत्त्व आहे. 'आचार्य देवो भव' असे आचार्यांबद्दल म्हटले जाते. "गुरुर्ब्रह्मा, गुरुर्विष्णुः गुरुर्देवो महेश्वरः॥ गुरुः साक्षात् परब्रह्म तस्मै श्रीगुरुवे नमः॥" डॉक्टरांचे व्यक्तिमत्त्व प्रभावी, बुद्धी तेज, व्यासंग दांडगा होता. कविवर्य बा. भ. बोरकरांनी म्हटलेच आहे की, 'दिव्यत्वाची जेथ प्रचिती, तेथे कर माझे जुळती.' डॉक्टर राधाकृष्णन् ऋषितुल्य तपस्व्याचे जीवन जगले. ते तज्ज्ञ शिक्षक होते; म्हणून पंडित जवाहरलाल नेहरू त्यांना 'तत्त्वज्ञ राजा' म्हणत.

म्हैसूरमधील महाराजा कॉलेजमध्ये तत्त्वज्ञान विभागाचे प्रमुखपद सांभाळत असताना डॉ. राधाकृष्णन् यांनी भरपूर लेखनही केले. त्या काळामध्ये त्यांची दोन पुस्तके प्रकाशित झाली. पहिले 'रवींद्रनाथ टागोरांचे तत्त्वज्ञान', दुसरे

'समकालीन धर्माचे स्थान' या पुस्तकांमुळे राधाकृष्णन् यांना लोकप्रियता, प्रसिद्धी तर मिळालीच, पण रवींद्रनाथांचे प्रेमही लाभले. रवींद्रनाथांनी गीतांजलीवरचे ते तात्त्विक पुस्तक वाचून राधाकृष्णन् यांना लिहिले,

“आपण लिहिलेल्या पुस्तकाच्या सौंदर्याबद्दल काय लिहू? माझ्या तत्त्वज्ञानावर एवढे सुंदर पुस्तक अन्य कोणी लिहू शकेल की नाही, याविषयी मला शंकाच आहे!”

सन १९२१ ते १९३१ या दहा वर्षांच्या काळात कलकत्ता विद्यापीठात तत्त्वज्ञान विषयाचे प्राध्यापक असताना डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांचे इंडियन फिलॉसॉफी भाग १ व २, दि हिंदू व्ह्यू ऑफ लाईफ, दि रिलिजन वुई नीड, कल्कि-दि फ्यूचर ऑफ सिव्हिलायझेशन, हे चार ग्रंथ प्रकाशित झाले. द्विखंडात्मक 'इंडियन फिलॉसॉफी' या ग्रंथातून राधाकृष्णन् यांनी भारतीय तत्त्वज्ञानाचे सर्वांगाने आणि बारकाईने मूल्यमापन केले आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानात विचारस्वातंत्र्य, सहिष्णुता आणि वादसंवादातून तत्त्वबोध यांना अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. आपल्या संविधानामध्येही याची तरतूद आहे. कल्कि-दि फ्यूचर ऑफ सिव्हिलायझेशन या आपल्या ग्रंथात राधाकृष्णन् यांचे विचार मनाला भिडणारे आहेत. ते म्हणतात, “विज्ञानाने माणसाला भौतिक सुखाची साधने मिळवून दिली. त्यामुळे चैन वाढली. पण माणूस खरोखरीच सुखी होऊ शकला का? माणूस फक्त शरीरसुखावरच समाधानी राहू शकत नाही; तर शरीराव्यतिरिक्त त्याला आत्मा व बुद्धीही आहे. हे विज्ञान आत्म्याची भूक भागवू शकते का?

तर उत्तर नकारात्मक येते. विज्ञानाची कितीही प्रगती झाली तरी जोपर्यंत माणसांमधील सहकार्य व सद्भाव वाढत नाही, तो सहजीवनाने जगणार नाही; तोपर्यंत जगात शांतता नांदू शकणार नाही. विज्ञान केवळ भौतिक सुख देऊ शकेल; पण आंतरिक सुखाचे काय? त्यासाठी तुम्हाला ईश्वराकडे जावे लागेल. साऱ्या विश्वातील बांधवांचे कल्याण ईश्वर करीत असतो. माणसांनी द्वेष, धर्मांधता, स्वार्थ यात गुंतून राहू नये.”

सन १९३१ ते १९३६ या पाच वर्षांच्या कालावधीत डॉ. राधाकृष्णन् यांनी बनारस विद्यापीठाचे कुलगुरू म्हणून काम पाहिले. विद्यापीठात अनेक असुविधा होत्या. वेगवेगळ्या विभागाच्या स्वतंत्र इमारती नव्हत्या. अद्ययावत प्रयोगशाळा व ग्रंथालयही नव्हते. लगेचच डॉक्टर राधाकृष्णन् यांनी निरनिराळ्या विषयांचे विभाग सुरू केले. त्यासाठी तज्ज्ञ प्राध्यापकांची नियुक्ती केली. विविध विषयांची विभागवार वसतिगृहे बांधून घेतली. डॉ. राधाकृष्णन् यांनी सर्व जाती, धर्म, पंथाची मुले एकत्र जेवतील, एकत्र राहतील, एकत्र अभ्यास करतील अशी व्यवस्था केली. त्यातून त्यांना मानवतेची, सर्वधर्मसमभावाची, राष्ट्रीय ऐक्याची भावना मुलांमध्ये रुजवायची होती.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् राष्ट्रपती असले तरी त्यांचा संबंध राजकारणाशी कधीच आला नाही. जगभर त्यांची तत्त्वज्ञ म्हणूनच प्रसिद्धी होती. हजारो लोक त्यांच्या ग्रंथांचे चाहते होते. महात्मा गांधी, पंडित नेहरू त्यांच्या लेखनाचे चाहते होते. डॉ. राधाकृष्णन् हे तत्त्वज्ञ मार्गदर्शक होते. त्यांचे नैतिक

वजन एवढे मोठे होते की; त्यांच्या सामर्थ्यासमोर नतमस्तक होण्यात सत्तेलाही आपला गौरव झाला आहे असे वाटे. दुःख निराशेच्या क्षणी त्यांचा सहवास हेच एक मोठे सांत्वन होते. राधाकृष्णन् हे अजातशत्रू, ऋजू स्वभावाचे म्हणून प्रसिद्ध होते. फटकळपणा, तुसडेपणा हा त्यांचा स्वभाव नव्हता, पण त्यांचा सरळ साधा प्रश्नच कित्येक वेळा समोरच्या माणसाला विचार करायला लावत असे. एका मंत्र्यांशी ते सॉक्रेटिसवर बोलत होते. सॉक्रेटिसचे असे एक मत आहे की, आपल्याला कोणकोणत्या विषयांत काहीही कळत नाही हे नक्की माहीत असणे, हे शहाणपणाचे लक्षण आहे. राधाकृष्णन् उपराष्ट्रपती होते, तेव्हा त्यांनी मंत्र्यांना विचारले, “आपल्याला ज्या विषयातले काही कळत नाही त्यांची यादी तुम्ही केली आहे का?” मंत्री म्हणाले, “यादी आहे; पण अपूर्ण आहे.” राधाकृष्णन् म्हणाले, “काही हरकत नाही, आपण दोघं बसून ती यादी पूर्ण करून टाकू.”

पंडित नेहरूंनी डॉ. राधाकृष्णन् यांना सोव्हिएट रशियात भारताचे वकील म्हणून पाठवले. एकदा स्टॅलिनने त्यांना भेटीसाठी बोलावले. स्टॅलिन सामान्य लोकांना भेट देत नसे; पण राधाकृष्णन् हे जगद्विख्यात तत्त्वज्ञ असल्यामुळे स्टॅलिनने त्यांना बोलाविले. इकडच्या-तिकडच्या औपचारिक बाबी बोलून झाल्यावर स्टॅलिन म्हणाले, “डॉक्टर, आपण रशियात आहातच तर रशियन जनतेने जी महान संस्कृती उभारलेली आहे, तीही पाहून घ्या. नव्या भारताच्या उभारणीला आमच्या अनुभवाचा उपयोग होईल.” त्यावर राधाकृष्णन् म्हणाले, “महाराज आपण पाखरांसारखे

उडू शकता व समुद्रात माशाप्रमाणे खोल वावरू शकता, हे तर मला माहीतच आहे; पण पृथ्वीवर माणसाप्रमाणे वागायला शिकलात का?” तत्त्वज्ञाने हुकूमशहाच्या तोंडावर त्याच्या हुकूमशाहीचा निषेध नोंदवण्याचाच हा प्रकार होता; पण स्टॅलिनने हा फटका शांतपणे सहन केला. वकिलाने काय बोलावे या संकेताचा हा भंगच होता; पण तत्त्वज्ञाने काय बोलावे याच्याशी हा मुद्दा तंतोतंत सुसंगत होता. डॉ. राधाकृष्णन् सोडून त्यांच्या जागी दुसरे कोणी असे बोलले असते तर चोवीस तासांच्या आत त्याची रशियातून हकालपट्टीच झाली असती.

शिक्षण हे समाजपरिवर्तनाचे व समाजप्रबोधनाचे प्रभावी साधन आहे. डॉ. राधाकृष्णन् यांच्या मते नवसमाज निर्मितीचा पाया शिक्षण हाच आहे. शिक्षणाशिवाय व्यक्तीचा, राष्ट्राचा विकास होऊच शकत नाही. विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व, चारित्र्य घडविणे हे शिक्षणाचे उद्दिष्ट असले पाहिजे. मुलांबरोबर मुलींनीही शिक्षण घेतले पाहिजे. महात्मा फुले आणि धोंडो केशव कर्वे यांचा स्त्री-शिक्षणाचा विचार डॉ. राधाकृष्णन् यांनी मांडला. मुली शिकल्या तर परिवाराचा, समाजाचा, राष्ट्राचा विकास होईल. महात्मा फुल्यांनी पुण्याला भिडे वाड्यात पहिली मुलींची शाळा काढली व धोंडो केशव कर्वे यांनी हिंगण्याला ‘हिंगणे स्त्री-शिक्षण संस्था’ काढली व मुली शिकू लागल्या. सर्वांना समान हक्क आहेत. शिक्षण सर्वांना मिळाले पाहिजे. परंतु आपल्या देशात स्त्रियांना दुय्यम वागणूक दिली जाते. त्यांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष केले जाते. परंतु काही लोक,

समाजसुधारक स्वतःचे आयुष्य स्त्रीशिक्षणासाठी समर्पित करतात. धोंडो केशव कर्वे यांनी स्त्रियांसाठी स्वतंत्र विद्यापीठ काढले. त्यांचा उचित सन्मान होणे आवश्यक होते. म्हणून १९४२ साली बनारस (काशी) विद्यापीठाच्या रौप्य महोत्सव प्रसंगी धोंडो केशव कर्वे यांचा सन्मान करावा ही सूचना कुलगुरू डॉ. राधाकृष्णन् यांनी मांडली. या समारंभात कर्वे यांना सन्माननीय डॉक्टरेट पदवी बहाल करण्याचे ठरवण्यात आले. या सर्व घटनांमागे राधाकृष्णन् यांची कल्पकता होती.

सन १९३९ ते १९४८ पर्यंत सलग ९ वर्षे ते बनारस (काशी) विद्यापीठाचे कुलगुरू होते; परंतु ते मानधन घेत नव्हते. त्यांच्या अंगी निःस्पृहपणा व निःस्वार्थीपणा होता. कुलगुरू पदाच्या कार्यकाळात डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांना अनेक अडचणींना, संकटांना सामोरे जावे लागले. परंतु ते डगमगले नाहीत. मोठ्या कौशल्याने त्यांनी अडचणींना तोंड दिले. विद्यापीठाची प्रतिष्ठा वाढवली. सन १९४८ मध्ये डॉ. राधाकृष्णन् कुलगुरू पदावरून निवृत्त झाले. त्यांच्यानंतर कुलगुरू पदाची धुरा थोर समाजवादी विचारवंत आचार्य नरेंद्र देव यांनी खांद्यावर घेतली.

सन १९४७ साली भारत स्वतंत्र झाला. स्वातंत्र्योत्तर काळातील शिक्षणाची पुनर्रचना करणे आवश्यक होते. त्यासाठी भारतातील सर्व विद्यापीठांची पाहणी करणे गरजेचे होते. स्वतंत्र भारताच्या सरकारने त्यासाठी एक ‘युनिव्हर्सिटी कमिशन’ नियुक्त केले होते. या कमिशनच्या

अध्यक्षपदी डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची नियुक्ती केली होती. त्यांच्यापाशी अनुभवाचा प्रचंड साठा होता. कर्तृत्वही होते. शिवाय त्यांच्याकडे स्वतंत्र विचारसरणीही होती. सरकारने नियुक्त केलेल्या कमिशनलाच 'राधाकृष्णन् कमिशन' असे संबोधण्यात येऊ लागले.

डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् सन १९५२ पासून ११ मे १९६२ पर्यंत सलग १० वर्षे भारताचे उपराष्ट्रपती होते. उपराष्ट्रपतीपदाच्या कार्यकाळात त्यांनी उत्कृष्ट काम करून नावलौकिक मिळविला व ते ख्यातनाम झाले. डॉ. राधाकृष्णन् यांनी १९५२ मध्ये प्रथम जेव्हा उपराष्ट्रपतीपद स्वीकारले, त्याचवेळी ते दिल्ली विद्यापीठाचे कुलगुरूही होते. तसेच १९५२ मध्ये ते युनोस्कोचे अध्यक्षही होते. एकाच वेळी तीन-तीन पदांवर ते कर्तव्यदक्षतेने व कार्यक्षमपणे काम करीत होते. उपराष्ट्रपती पदावर विराजमान झाल्यावर भारतीय राज्यघटनेनुसार, उपराष्ट्रपती हे राज्यसभेचेही अध्यक्ष असतात. त्यानुसार डॉ. राधाकृष्णन् सलग दहा वर्षे राज्यसभेचे कुशल अध्यक्ष म्हणून कार्यरत राहिले. २६ जानेवारी १९५८ रोजी प्रजासत्ताक दिनी त्यांना 'भारतरत्न' हा सर्वोच्च किताब देऊन गौरव केला गेला व त्यांच्या शिरपेचात मानाचा तुरा खोवला गेला.

सन १९६२ मध्ये डॉ. राजेंद्रप्रसाद राष्ट्रपती पदावरून निवृत्त झाले. त्यांच्या जागेवर डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् यांची भारताचे दुसरे राष्ट्रपती म्हणून निवड करण्यात आली व

डॉ. राधाकृष्णन् सर्वोच्चपदी आरूढ झाले. १३ मे १९६२ रोजी राधाकृष्णन् यांनी देशाची सूत्रे हाती घेतली आणि लगेच एक आदर्श कृती केली. त्यावेळी राष्ट्रपतींना दहा हजार रुपये मानधन होते, त्यात कपात करून त्यांनी अडीच हजार रुपये मानधन घेण्याचे घोषित केले. तसेच सिमला या थंड हवेच्या ठिकाणी असलेला वैभवशाली प्रासाद राष्ट्रपतींसाठी उपलब्ध होता. परंतु राधाकृष्णन् यांनी हे शाही जीवन नाकारले. सन १९६२ ते १९६७ पर्यंत डॉ. राधाकृष्णन् यांनी राष्ट्रपतीपद अतिशय कार्यक्षमपणे सांभाळले.

राष्ट्रपती पदाची पाच वर्षांची मुदत संपल्यावरही त्यांचे तत्त्वचिंतक म्हणून व्यक्तिमत्त्व अबाधित राहिले. त्यांचे विचार, चिंतन व त्यातून मिळणारे मार्गदर्शन आहे तसेच चिरंतन आहे. काही शिक्षक आपल्या बरोबरच्या आणि अनेक भावी पिढ्यांचेही शिक्षक असतात. हे शिक्षकपण किंवा गुरुपद त्यांच्या खोल व तत्त्वनिष्ठ, तत्त्वचिंतक, प्रज्ञावंत व्यक्तिमत्त्वामुळे निर्माण होत असते. डॉ. सर्वपल्ली राधाकृष्णन् हे अशा प्रकारचे थोर आचार्य होते. अशा या अष्टपैलू ऋषितुल्य थोर आचार्यांचा वृद्धापकाळाने दिनांक २४ एप्रिल १९७५ रोजी मृत्यू झाला. एक हाडाचा शिक्षक, तत्त्वचिंतक, लेखक, प्रज्ञावंत, थोर आचार्य, शिक्षणतज्ज्ञ, अलौकिक देदीप्यमान व्यक्तिमत्त्व काळाच्या पडद्याआड गेले.

चला, लिहिते होऊया !

डॉ. दिलीप गरुड

९९६०२५९०८५

इतर कोणत्याही पेशापेक्षा शिक्षकी पेशातील माणूस लेखन-वाचनाशी जास्त जवळचा असतो. त्यांना अध्ययन आणि अध्यापन करायचे असते, त्यामुळे त्यांना सतत वाचन करावे लागते. ग्रंथ संग्रही ठेवावे लागतात. त्यातून ग्रंथमैत्री वाढते, त्यांचे स्वतःचे छोटेखानी ग्रंथालय तयार होते. संदर्भासाठी ते उपयुक्त ठरते; म्हणून समाजाची अशी अपेक्षा असते, की वर्गात बोलणाऱ्या शिक्षकांचा हातही लिहिता असावा. नव्हे तो त्यांचा जीवनधर्मच आहे. ते त्यांचेच काम आहे; म्हणून भरपूर वाचन करून, व्यासंग वाढवून, व्रतस्थ भावनेने शिक्षकांनी लिहिले पाहिजे.

मराठी भाषेत आज अनेक वृत्तपत्रे निघाली आहेत. अगदी तालुका आणि जिल्हा पातळीवरही त्यांच्या आवृत्त्या निघत आहेत. पूर्वी मर्यादित पृष्ठसंख्या असलेली कृष्णधवल रंगात वृत्तपत्रे निघत. आता त्यांची जागा रंगीत आवृत्तीने घेतली आहे. पृष्ठसंख्याही भरपूर असते. या वृत्तपत्रांतून विविध विषयांची सचित्र माहिती वाचकांना दिली जाते. त्यात ताज्या घडामोडींबरोबर कला, क्रीडा, आरोग्य, आहार, शिक्षण, संगीत, नाट्य, योग, साहित्य, परीक्षण, राजकारण, अर्थकारण, समाजकारण, व्यापार, शेती असे अनेक विषय असतात.

वृत्तपत्रांबरोबरच साप्ताहिके, पाक्षिके, मासिके,

दिवाळी अंक हेही वाचकांच्या भेटीला येत असतात. महाराष्ट्रात दरवर्षी जवळपास ४०० दिवाळी अंक निघतात. तेही विविध विषयांवरचे असतात.

हे सारे सांगायचे कारण म्हणजे एवढ्या वृत्तपत्रांना, मासिकांना, दिवाळी अंकांना कितीतरी लिखित साहित्य हवे असते. आता हेच पहा ना, दिवाळी ऑक्टोबर महिन्यात आहे; पण दिवाळी अंकासाठी लेखन हवे म्हणून वृत्तपत्रांतून निवेदने यायला लागलीत, तीसुद्धा तीन-चार महिने अगोदर. याचा अर्थ असा, की या वृत्तपत्रांना, साप्ताहिक, मासिकांना भरपूर लिखित साहित्य हवे आहे; पण दर्जेदार, सकस, अभ्यासपूर्ण लेखन करणारे संख्येने कमी आहेत असे मला वाटते.

शिक्षकांची भूमिका :

इतर कोणत्याही पेशापेक्षा शिक्षकी पेशातील माणूस लेखन-वाचनाशी जास्त जवळचा असतो. त्यांना अध्ययन आणि अध्यापन करायचे असते, त्यामुळे त्यांना सतत वाचन करावे लागते. ग्रंथ संग्रही ठेवावे लागतात. त्यातून ग्रंथमैत्री वाढते, त्यांचे स्वतःचे छोटेखानी ग्रंथालय तयार होते. संदर्भासाठी ते उपयुक्त ठरते; म्हणून समाजाची अशी अपेक्षा असते, की वर्गात बोलणाऱ्या शिक्षकांचा हातही लिहिता असावा. नव्हे तो त्यांचा जीवनधर्मच आहे. ते त्यांचेच काम आहे; म्हणून भरपूर वाचन करून, व्यासंग वाढवून, व्रतस्थ भावनेने शिक्षकांनी लिहिले पाहिजे. शिक्षकांच्या लिहित्या हाताला संधी मिळावी;

म्हणून पुण्याच्या 'बालभारती' या संस्थेमार्फत मुलांसाठी 'किशोर' हे मासिक निघते. त्यात अनेक शिक्षक, साहित्यिक कथा, कविता, लेख लिहीत असतात. तसेच महाराष्ट्र राज्य शिक्षण मंडळामार्फत 'शिक्षण संक्रमण' हा अंक निघत असतो. त्यातही शिक्षणक्षेत्राशी संबंधित लेख, विविध शाळांनी राबवलेले वैशिष्ट्यपूर्ण उपक्रम, कवितांचे रसग्रहण, नवीन पाठ्यपुस्तके, अभ्यासक्रम, कृतिपत्रिका, मूल्यमापन पद्धती, थोरा-मोठ्यांचे शैक्षणिक विचार यावर लेख असतात. तर प्राथमिक शिक्षण स्तरावरील शिक्षकांसाठी 'जीवन शिक्षण' हा अंक निघतो. हे सर्व अंक शाळाशाळांमधून जातात. शिक्षक व विद्यार्थी ते वाचतात. अगदी लिखित स्वरूपात त्यावर प्रतिक्रियाही देतात. मात्र त्यांच्याकडून या अंकासाठी जेवढे लेखन यायला हवे तेवढे येत नाही. शिक्षकांचा प्रतिसाद अल्प आहे.

लिहायचे कशासाठी ?

दैनंदिन जीवन जगत असताना आपण अनेक अनुभव घेत असतो. आपल्या जीवनात अनेक घटना, प्रसंग घडत असतात. ते प्रसंग आपण मित्रमंडळींना साभिनय सांगत असतो. मात्र तोच अनुभव शब्दबद्ध करायला सांगितला, की माणूस टाळाटाळ करतो. 'तेवढे लिहायचे नका बुवा सांगू' असा त्यांचा सूर असतो. खरं तर 'लिहिणे म्हणजे शब्दांच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होणे.' प्रत्येक व्यक्तीला अभिव्यक्त व्हावेसे वाटते. चित्रकार चित्रांतून व्यक्त होतो, गीतकार गीतांतून व्यक्त होतो, तसा लेखक लेखनातून व्यक्त होत असतो. प्रत्येकाला काहीतरी सांगायचे असते, व्यक्त व्हायचे असते. लिहिण्यामुळे माणसाचे अंतरंग कळते. त्याची

विचारधारा कळते; म्हणूनच समर्थ रामदासांनी सांगून ठेवलंय -

'दिसामाजी काहीतरी ते लिहावे, प्रसंगी अखंडित वाचीत जावे.'

समर्थांचा हा उपदेश शिरोधार्य मानायचा असेल, तर लेखनकार्यासाठी कोणत्या गोष्टींची आवश्यकता आहे, हेही पहावे लागेल.

अनुभवांचे संचित हवे :

लेखन करायचे म्हणजे हातात लेखणी घेतली, पुढे कागद ठेवला आणि केली लिहायला सुरुवात असे होत नाही. त्यासाठी अगोदर चिंतन, मनन व्हायला हवे. लेखनाचा आराखडा अगोदर मनात रेखला जातो आणि नंतर तो कागदावर उतरतो. इमारत बांधायची असेल तर अगोदर त्याचा नकाशा/प्लॅन कागदावर उतरतो. नंतर इमारत आकाराला येते. लेखनासाठी मुख्य गोष्ट असते अनुभवांचे संचित. तुम्ही उघड्या डोळ्यांनी विविध जीवनानुभव घेतले पाहिजे. समाजात घडणाऱ्या घटना व प्रसंगांचे सूक्ष्म निरीक्षण केले पाहिजे. विविध अनुभव येण्यासाठी, विविध कार्यक्रमांना, समारंभांना उपस्थित राहून व्याख्याने ऐकली पाहिजेत. सज्जनांशी दोस्ती केली पाहिजे. दूरदूरचे प्रवास करून अनुभव घेतले पाहिजेत. असे म्हटले जाते, की "केल्याने देशाटन, पंडित मैत्री, सभेत संचार". तसेच प्रत्येकाने निसर्गाचे विभ्रम टिपले पाहिजेत आणि सोबत प्रचंड वाचन केले पाहिजे.

विविधांगी वाचन हा भविष्यातील लेखनाचा पाया :

लेखन करायचे असेल तर अनेक लेखक-कवींची पुस्तके वाचली पाहिजेत. साठ-सत्तर वर्षांच्या

आयुष्यात मनुष्य सर्वच अनुभव घेऊ शकत नाही; म्हणून इतरांना आलेले आणि त्यांनी शब्दबद्ध केलेले अनुभव आपण वाचले पाहिजेत. म्हणजे आपण अनुभवाने समृद्ध होतो. तो अनुभव वाचून विचार करायला लागतो. मग आपल्याही डोक्यात कल्पना घोळायला लागतात. त्यातूनच पुढे लेखनाची स्फूर्ती येते. वाचन करणाऱ्याने कथा, कविता, कादंबरी, ललित लेख, नाटके, चरित्रे, आत्मचरित्रे, निबंध, प्रवासवर्णने, वैचारिक वाङ्मय असे सर्वच प्रकारचे साहित्य वाचले पाहिजे. वेळ पडल्यास अधून-मधून स्वतः ग्रंथ खरेदी करून स्वतःचे ग्रंथालय निर्माण करावे. त्यात निवडक, दर्जेदार, संदर्भास उपयुक्त असे ग्रंथ असावेत.

लेखनप्रकार अगोदर ठरवू नका :

कोणत्याही विषयावर लेखन करण्यापूर्वी ते अगोदर मनात मुरवावे लागते. त्यावर सर्व बाजूंनी विचार करावा लागतो आणि चिंतन-मनन झाल्यावर ते शब्दरूप धारण करते; म्हणून तुमचा अनुभव तुम्ही कवितेतून मांडणार की कथेतून मांडणार हे अगोदर ठरवू नका. त्या अनुभवाला स्वतःचा वाङ्मय प्रकार (Form) निवडू द्या. अनेक दिवस चिंतन-मनन घडल्यावर तो अनुभव स्वतःचे रूप घेऊन प्रकट होतो. मग ती कधी कविता असते तर कधी कथा असते.

लेखनशैली आकर्षक हवी :

वाचकांना आवडेल असं आकर्षक, वाचनीय, शैलीदार लिहिणं हे एक कौशल्य आहे. काही लेखकांचं लेखन असं असतं, की ते हातात घेतल्यावर सोडवत नाही. देहभान हरपून आपण ते वाचत असतो. त्यातील पात्रांशी, कथानकाशी, वर्णनाशी

आपण एकरूप होऊन जातो. खरं म्हणजे वाचनात मग्न होणे ही एकप्रकारची अविकल्प समाधीच असते. चांगला लेखक हा अगोदर चांगला वाचक असतो.

सुरुवातीला लेखन करताना खाडाखोड होते. आपलेच लेखन, आपल्याला आवडत नाही. मग आपण ते लिहिलेले कागद फाडून फेकून देतो. स्वतःवरच नाराज होतो. हळूहळू लेखनाची सवय होते. हाताला लिहिण्याचे वळण लागते. एखादाच शब्द खोडावा लागतो. एकटाकी लिहून लेख पूर्ण होतो. स्वतःची एक लेखनशैली तयार होते. स्वतःची एक धाटणी तयार होते. लेखनाला हात सरावतात. पण त्यासाठी अनेक दिवसांची तपश्चर्या करावी लागते; त्यासाठी मोठा व्यासंग करावा लागतो. आळस, लेखनाची टाळाटाळ, कामचुकारपणा करून चालत नाही. त्यासाठी सातत्य राखावे लागते. मग स्वतःचीच एक आकर्षक, प्रासादिक लेखनशैली तयार होते. वाचकांना ती भावते. वाचक मग पसंतीच्या प्रतिक्रिया देतात आणि आपल्या नावापुढे 'लेखक' हा शिक्का बसतो.

लेखन क्षेत्रात ज्याचा तोच गुरू :

लेखन हा व्यवसाय नाही तर ते एक व्रत आहे. तो एक ध्यास आहे. ती एक साधना आहे. या क्षेत्रात कोणी कोणाचा गुरू नसतो; तर ज्याचा तोच गुरू असतो आणि त्याचा तोच चेला असतो. म्हणून इतरांचे लेखन वाचावे, त्यांच्या शैलीचा अभ्यास करावा, पण त्यांचे अनुकरण न करता आपली आपण स्वतंत्र शैली निर्माण करावी. आपली लेखनवाट आपण चालावी.

स्फूर्तीची वाट पाहू नका :

तुम्ही जीवनात अनेक अनुभव घेतलेत, त्यावर चिंतन-मननही झालेय, मनात आराखडा तयार आहे, फक्त लेखनाची स्फूर्ती येण्याची वाट पाहतोय, असे म्हणू नका. हातून लेखन घडण्यासाठी स्फूर्तीपेक्षा मांडी घालून बैठक मारण्याची आवश्यकता असते. त्यासाठी मेहनत करण्याची तयारी हवी. तुमच्या मनात प्रचंड उत्साह असेल तर 'प्रतिभा' शब्दरूप धारण करेल. शांतचित्ताने लेखन करण्यासाठी पहाटेची वेळ योग्य ठरते. त्यावेळी चित्त एकाग्र होते आणि लेखनात सलगता येते. आचार्य विनोबा भावे यांनी पहाटेच्या वेळेसच 'गीताई'च्या लेखनाचा प्रारंभ केला. रात्री लवकर झोपल्यावर पहाटे लवकर जाग येते. पहाटे वातावरणातही शांतता असते. ती वेळ लेखनसमाधीसाठी जास्त योग्य होय. मात्र इतरवेळी कसदार लेखन होतच नाही, असा काही नियम नाही.

लिहिण्याची हौस असावी लागते :

तुमच्या हातून सातत्यपूर्ण, कसदार लेखन व्हायचे असेल तर लेखनाचीही प्रचंड हौस असावी लागते. रवींद्र पिंगे यांनी लिहून ठेवलंय, की 'कोरे कागद मला हाका मारतात,' खऱ्या लेखकाच्या मनात लेखनातून प्राप्ती किती होईल, नावलौकिक कधी मिळेल, मरणोत्तर नाव टिकेल का, असले विचार येत नाहीत. तोच खरा लेखक, जो सातत्यपूर्ण लेखन करतो आणि ज्याची लेखनावर अत्यंत निष्ठा असते.

सातत्यपूर्ण लेखनातून ग्रंथनिर्मिती :

काही लेखक विविध वृत्तपत्रांतून, मासिकांतून सातत्यपूर्ण लेखन करतात. पुढे या लेखांचे संकलन करून, त्यातील निवडक लेखांचे पुस्तकही काढतात.

प्राचार्य शिवाजीराव भोसले यांनी सुरुवातीला अनेक विषयांवर व्याख्याने दिली. लोकांना ती भावली. त्यांचा व्यासंग, प्रतिपादनशैली लोकांना फारच आवडली. अगदी तिकीट काढूनही लोकांनी त्याची व्याख्याने ऐकली. मग लोक म्हणू लागले - "प्राचार्यांनी आता लिहितं झालं पाहिजे."

आयुष्याच्या साठीपर्यंत प्राचार्य बोलत राहिले. वाचन, चिंतन, मनन, भाषण यात ते मग्न होते. मात्र साठीनंतर त्यांनी वाणीला लेखणीची जोड दिली. ते वृत्तपत्रातून 'सदरलेखन' करू लागले. त्यांच्या वाणी इतकाच त्यांच्या लेखणीतही गोडवा होता. अनेक वर्षे सातत्याने त्यांनी सदरलेखन केले. लोक त्यांच्या लेखनाची वाट पाहू लागले. पुढे या सदरलेखनातून त्यांची ग्रंथनिर्मिती झाली. 'प्रेरणा', 'दीपस्तंभ', 'जागर', 'हितगोष्टी', 'जीवनवेध' अशा कितीतरी ग्रंथांनी जन्म घेतला.

सातत्यपूर्ण लेखन ही एक विद्या आहे. ती एक कला आहे. ते एक कौशल्यही आहे. ज्याची लेखनावर अत्यंत निष्ठा आहे, त्याच्या हातून दर्जेदार लेखन होते. लेखन हा फावल्या वेळचा उद्योग नाही. 'ये हृदयीचे ते हृदयी' असा तो वाचक-लेखक संवाद आहे. लेखनातून आपणाला आपले अनुभव, आपले विचार, आपल्या कल्पना वाचकांपुढे मांडता येतात. आपणाला शब्दांतून अभिव्यक्त होता येते. चला तर मग, लेखनातून अभिव्यक्त होऊया ! लेखणी हाती धरूया. विद्यार्थी, शिक्षक, पालक, उद्योजक, नेते, अभिनेते, कार्यकर्ते, सेवक, महिला या सर्वांसाठीच ही संधी आहे. त्यासाठी प्रयत्नपूर्वक निश्चय करू. लेखणी हाती धरू आणि लिहिते होऊ.

भारताच्या दुसऱ्या चांद्रमोहिमेची वैशिष्ट्ये

विवेक भालेराव

२२ जुलै, २०१९. वेळ : दुपारी २ वाजून ४३ मिनिटे. अब्जावधी भारतीयांचे डोळे दूरदर्शनच्या पडद्यावर खिळलेले होते, डोळ्यांची पापणी लवली तर आपण चांद्रयान-२ च्या प्रक्षेपणाचे साक्षीदार होऊ शकणार नाही असे वाटल्याने प्रत्येक भारतीय त्या क्षणाची वाट पाहत होता. टी.व्ही.वरचे काऊंटडाऊन सुरू झाले. पाच, चार, तीन, दोन, एक आणि क्षणात शास्त्रज्ञांच्या डोळ्यांत आनंदाश्रू तरळले. श्रीहरीकोटाच्या इस्रोच्या प्रक्षेपणाच्या वास्तूतील, प्रत्येकजण आनंदाने नाचू लागला. इस्रोचे संचालक के. सिवन यांनी चांद्रयानाच्या प्रक्षेपणात सहभागी असलेल्या प्रत्येक व्यक्तीचे आभार मानले आणि चांद्रयानाच्या यशस्वी उड्डाणाबद्दल प्रत्येकाला धन्यवाद दिले. आता यानाने अवकाशात झेप घेतली होती. योग्य रीतीने ठरल्याप्रमाणे यानाचा मार्ग सुरू झाला होता. सर्व शास्त्रज्ञांनी समाधान व्यक्त केले व अपेक्षित संदेशाची ते वाट पाहू लागले.

ही चांद्रमोहिम कशी होणार आहे, याबद्दल घेतलेला हा आढावा.

चांद्रयान-२ या भारतीय अवकाश संशोधन संस्थेच्या मोहिमेकडे भारतीयांप्रमाणेच सगळ्या जगाचेही लक्ष लागलेले आहे. या मोहिमेत चंद्राच्या वैज्ञानिक अभ्यासाप्रमाणेच भारतीय तंत्रज्ञानाच्या चाचणीला जास्त महत्त्व असणार आहे. या मोहिमेतील प्रयोग व तंत्रज्ञान

नवीन असणार आहे. ही मोहिम यशस्वी व्हावी, यासाठी शंभरपेक्षा जास्त भारतीय वैज्ञानिक व अभियंते प्रयत्न करीत आहेत. या मोहिमेत वापरलेले तंत्रज्ञान भारतीय तंत्रज्ञांनी विकसित केलेले आहे.

भारताची चांद्रयान -१ ही पहिली चांद्रमोहिम पहिल्या प्रयत्नात यशस्वी झाली. तसेच इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत खर्च कमी आला. चांद्रयान -२ ही मोहिम यशस्वी झाल्यास जगात रशिया, अमेरिका व चीन यांच्यानंतर चंद्रावर यान अलगदपणे उतरवणारा भारत हा चौथा देश असेल.

आतापर्यंत रशिया, अमेरिका, जपान, युरोपियन स्पेस एजन्सी व चीन यांनी चांद्रमोहिमा यशस्वी केलेल्या आहेत. अमेरिका वगळता इतर सर्व राष्ट्रांच्या मोहिमा या मानवरहित होत्या. जगात पहिला कृत्रिम उपग्रह (स्पुटनिक-१), अंतराळवीर (युरी गागारिन), पहिले मानवरहित चांद्रयान (ल्यूना-२) रशियाने अवकाशात पाठवले पण रशियाला मानवासहित चांद्रमोहिम यशस्वी करता आली नाही. इ. स. १९६९ ते १९७२ या काळात अमेरिकेच्या एकूण सहा 'अपोलो' मोहिमांत

एकंदर बारा अंतराळवीर चंद्रावर प्रत्यक्ष उतरले.

इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत चांद्रयान चंद्राकडे पाठवण्याची भारताची पद्धत वेगळी आहे. भारताचे चांद्रयान प्रथम पृथ्वीभोवती लंबवर्तुळाकार कक्षेत प्रक्षेपित केले जाते. त्या कक्षेचे पृथ्वीपासूनचे किमान अंतर साधारण तितकेच ठेवून कमाल अंतर पुढील काही फेऱ्यांत थोडे थोडे वाढवत नेले जाऊन, शेवटी यान चांद्रकक्षेत नेले जाते. त्यासाठी कालावधी जास्त लागतो; पण इंधनात बचत होते. यामागे कोणते वैज्ञानिक कारण असते ते आपण बघू.

पृथ्वीचा स्वतःच्या अक्षाभोवती परिवलन करण्याचा वेग विषुववृत्तावर प्रतितासाला सोळाशे किमी. इतका असतो. तर पृथ्वी सूर्याभोवती दर तासाला एक लक्ष सात हजार कि. मी. इतक्या प्रचंड वेगाने परिभ्रमण करीत आहे !

चांद्रयानाला घेऊन अग्निबाण प्रथम वर जातो. पृथ्वीभोवतालच्या वातावरणाच्या सुमारे दहा कि. मी. जाडीच्या थराच्या बाहेर पडला, की तो पूर्वेकडे जाऊन पृथ्वीभोवती फेरी मारतो. पृथ्वीच्या पश्चिम-पूर्व परिवलनामुळे त्याचा वेग इंधन जास्त न जळताही वाढतो. ही वेगातली वाढ प्रतिसेकंदाला अर्धा कि. मी. इतकी असते. पृथ्वीभोवताली फिरण्याच्या वेगात वाढ झाली की यानाच्या केंद्रोत्सारी बलातही वाढ होते.

यान पृथ्वीच्या गुरुत्वाकर्षणकक्षेतून बाहेर पडते तेव्हा खरे तर त्याची गती कमी व्हायला हवी; पण तसे होत नाही. याचे कारण म्हणजे ज्या पृथ्वीभोवती यान फिरते. ती पृथ्वी सूर्याभोवती फिरत असते. यान जेव्हा पृथ्वीच्या सूर्याभोवतीच्या कक्षेच्या दिशेतच दूर जाते

तेव्हा पृथ्वीच्या सूर्याभोवतालच्या कक्षेतील थोडी ऊर्जा यानाला मिळते व यानाच्या वेगात सुमारे साठ टक्के वाढ होते. यान पृथ्वीपासून दूर जाताना त्याचा संवेग वाढतो तर पृथ्वीचा संवेग कमी होतो; पण यानाच्या सापेक्ष पृथ्वीचे वस्तुमान प्रचंड असल्याने पृथ्वीच्या संवेगातील तसेच वेगातील घट न जाणवण्याइतकी सूक्ष्म असते. गलोलीतून दगड दूर भिरकावण्यासारखा तो परिणाम असतो.

थोडक्यात म्हणजे यान जेव्हा पृथ्वीच्या परिवलनाच्या दिशेत फिरते, तेव्हा तसेच पृथ्वीच्या सूर्याभोवतालच्या परिभ्रमण कक्षेच्या दिशेत बाहेर पडून दूर (चंद्राकडे) जाते, तेव्हाही त्याच्या गतीत वाढ होते. भारताचे चांद्रयान पृथ्वीभोवती पश्चिम-पूर्व दिशेत ५ ते ६ लंबवर्तुळाकार फेऱ्या पूर्ण करते, त्यामुळे त्याला वेगवाढीचा जास्त फायदा मिळतो.

रशिया, अमेरिका व चीन यांच्या बहुतेक यानांना चंद्रावर जाण्यासाठी चार ते पाच दिवसांचा कालावधी लागला. ही याने पृथ्वीभोवती एक फेरी मारून थेट चंद्राकडे रवाना झाली. चांद्रयान-१ ला चंद्राच्या कक्षेत जाण्यासाठी सुमारे अठरा दिवस लागले. चांद्रयान-२ चंद्राभोवतालच्या कक्षेत गेल्यानंतर चांद्रपृष्ठापासून शंभर कि. मी. उंचीवरील कक्षेत स्थिरावेल. त्यानंतर मुख्य यानापासून उपयान विलग होऊन चांद्रपृष्ठाकडे जाऊ लागेल. मुख्ययान (ऑर्बिटर) चंद्राभोवती फिरत राहील. चांद्रपृष्ठापासून उपयान सात कि. मी. उंचीवर असताना चंद्रावर उतरण्याच्या नियोजित ठिकाणाची छायाचित्रे घेईल. ती जागा पुरेशी सपाट आहे का त्याची खात्री करून पुढे शंभर मीटर उंचीवर येऊन काही काळ तरंगत राहील. तेथून ते ठिकाण सुरक्षित

वाटल्यास खाली येईल. चांद्रपृष्ठापासून दोन मीटर उंचीवर आल्यावर त्याची इंजिने बंद होतील व ते न आदळता अलगदपणे खाली उतरेल.

उपयान (लँडर) चंद्रावर उतरेल ती नियोजित जागा चंद्रावरील सत्तर अंश दक्षिण अक्षवृत्ताजवळ आहे. ते ठिकाण चंद्राच्या दक्षिण ध्रुवापासून सहाशे कि. मी. अंतरावर आहे. तेथील दोन मोठ्या विवरांच्या मधल्या पठारावर उपयान उतरेल. नंतर त्यातून स्वयंचलित चांद्रगाडी (रोव्हर) बाहेर पडेल. ती अंशतः दूरनियंत्रित आहे. चंद्रावरील त्या भागात अजून कोणत्याही देशाची चांद्रगाडी चाललेली नाही. आतापर्यंत इतर देशांची बारा चांद्रयाने चंद्राच्या विषुववृत्तीय भागाजवळ उतरलेली आहेत.

चांद्रयान-२ वरील चांद्रगाडीचे वजन वीस कि.ग्रॅ. असून ती अल्युमिनियमच्या मिश्रधातूपासून बनवलेली आहे. ती उणे तीस ते अधिक सत्तर अंश सेल्सियस मर्यादेतील तापमान सहन करू शकेल. तिचा वेग प्रतiseकंदाला दोन सें.मी. इतका असेल. तिच्यावरील दोन नॅव्हिगेशन कॅमेऱ्यांची तिच्या वाटचालीत मदत होईल. तिचे कार्य पहाटे सुरू होईल व दिवसभर चालेल. चंद्रावरील दिवस हा पृथ्वीवरील सुमारे चौदा दिवसांइतका असतो. या काळात ही गाडी दीडशे ते दोनशे मीटर अंतर कापेल. उपयान व चांद्रगाडीचा अपेक्षित कार्यकाल चंद्रावरील एक दिवसाइतका आहे. चांद्रगाडीवरील सौरविजेच्यांच्या साहाय्याने चांद्रगाडीला वीजपुरवठा केला जाईल. त्यासाठी तिच्यावरील सौरविजेच्या सूर्यसन्मुख ठेवल्या जातील. ही गाडी चालताना एकाच बाजूला कलंडू लागल्यास तिच्यावरील 'इन्क्लीनोमीटर' द्वारे ते

स्वयंचलित यंत्रणेला समजेल व ती थांबेल. तसेच तिच्या मार्गात काही अडथळा आल्यास तिच्या चाकाच्या मोटारी ओव्हरलोड होऊन जास्त वीज वापरू लागल्यास चांद्रगाडी आपोआप थांबेल व अडथळा टाळून पुन्हा चालू लागेल. या गाडीच्या सहा चाकांना स्वतंत्र मोटारी असून ती चाके स्वतंत्रपणे हवी तशी वळवता येतात. या गाडीची चाके भिन्न गतीने फिरवून गाडीची दिशा बदलता येते. रणगाडादेखील वळण्यासाठी हीच पद्धत वापरली जाते.

चांद्रगाडीवरील दोन भिन्न वर्णपटमापकांद्वारे चांद्रपृष्ठावरील दगडमातीचे रासायनिक विश्लेषण (स्कॅटरिंग पद्धतीने) केले जाईल. ती माहिती चंद्राभोवती फिरत असणाऱ्या मुख्य यानामार्फत (ऑर्बिटर) पृथ्वीवरील नियंत्रण कक्षाकडे प्रक्षेपित केली जाईल. चंद्रावरील रात्रीचे तापमान खूपच कमी असते. तेथे किमान तापमान उणे एकशे त्र्याऐंशी अंश सेल्सियस असते. त्या भीषण थंडीत उपयान व चांद्रगाडी तग धरू शकल्यास त्यांचा कार्यकाल वाढू शकेल. या चांद्रगाडीचे नियंत्रण केंद्राकडे असेल.

नोव्हेंबर १९७० मध्ये रशियाच्या ल्यूना मालिकेतील ल्यूना -१७ यानातून जगातील पहिली दूरनियंत्रित गाडी चंद्रावर तब्बल अकरा महिने कार्यरत होती. त्या काळात त्यावरील उपकरणांनी चांद्रपृष्ठ खणून पाचशे दगड मातीच्या नमुन्यांचे वैज्ञानिक परीक्षण केले.

ऑगस्ट १९७१ मध्ये अमेरिकेच्या अपोलो-१५ या यानातील जेम्स आयर्विन व डेव्हिड स्कॉट यांनी जगात प्रथम चंद्रावर स्वतः चांद्रबग्गी (रोव्हर) चालवली. ती अमेरिकेची पहिलीच चांद्रगाडी होती.

डिसेंबर, १९१३ मध्ये चीनच्या चॅंग-३ यानाद्वारे चीनची पहिली दूरनियंत्रित चांद्रगाडी चंद्रावर उतरली. तिचे नाव 'युतु' (yutu) असे होते. 'युतु' हे एका चिनी लोककथेतील चांद्रदेवतेच्या चंद्रावरील आवडत्या उंदराचे नाव आहे. ही गाडी चंद्रावर फार काळ चालू शकली नाही. मात्र त्यावरील रडारने चांद्रपृष्ठाच्या संरचनेची थोडी व इतर माहिती बराच काळ पृथ्वीकडे प्रक्षेपित केली.

भारताच्या चांद्रयान-२ या मोहिमेची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत -

- (१) आधुनिक भारतीय अवकाश तंत्रज्ञान वापरून चंद्रावर उपयान (लँडर) अलगदपणे उतरवणे. याला 'सॉफ्ट लँडिंग' असे म्हणतात.
- (२) चंद्राच्या भूभागाचा त्रिमितीय नकाशा करण्याचे ४५% काम चांद्रयान-१ द्वारे पूर्ण केले गेलेले आहे. उरलेले ५५% काम चांद्रयान-२ द्वारे पूर्ण केले जाईल.

- (३) चंद्रावरील चांद्रगाडी व दूरनियंत्रित यंत्रणेला पृथ्वीवरून आज्ञा देऊन काम करणे व तेथून आलेल्या संदेशांचे विश्लेषण करून त्यांचा अर्थ लावणे हे काम कौशल्येचे आहे. त्या अनुभवाचा उपयोग पुढील अवकाश मोहिमांत होईल.
- (४) चंद्राच्या ध्रुवभागाजवळील जमिनीखालच्या पाण्याच्या बर्फाचा वेध घेतला जाईल.
- (५) चांद्रपृष्ठावरील दगडमातीचे मूलद्रव्य विश्लेषण, तेथील जमिनीवरील विद्युतभारित आयनांची (प्लाझ्मा) घनता व बदलांचा अभ्यास, चांद्रपृष्ठाच्या गुणधर्मांचा अभ्यास, चंद्रावरील वारंवार होणाऱ्या भूकंपांचा अभ्यास, रेडिओ लहरींच्या साहाय्याने चंद्राभोवतालच्या अत्यंत विरळ वातावरणाचा अभ्यास या मोहिमेत करण्याचे उद्दिष्ट आहे.

मंडळ अधिकारी/कर्मचाऱ्यांना सेवानिवृत्तीनिमित्त हार्दिक शुभेच्छा !

माहे सप्टेंबर २०१९ अखेर मंडळसेवेतील खालील अधिकारी / कर्मचारी स्वेच्छा / नियत वयोमानानुसार सेवानिवृत्त होत आहेत. त्यांच्या अनुभवसंपन्न कार्यामुळे मंडळातील सहकाऱ्यांना मोलाचे मार्गदर्शन लाभलेले आहे. या सेवानिवृत्त अधिकारी / कर्मचाऱ्यांना व त्यांच्या कुटुंबीयांना उत्तम, निरामय आणि संपन्न जीवन लाभो, अशी मंडळाकडून शुभकामना !

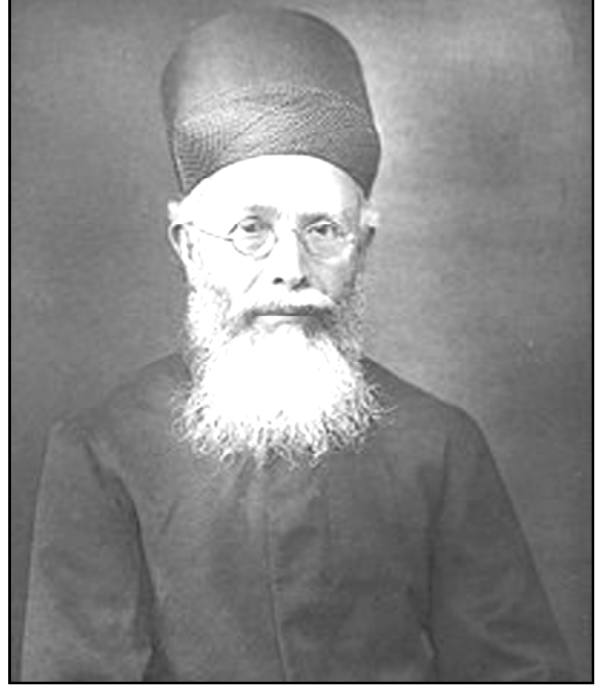
अ.क्र.	अधिकारी / कर्मचाऱ्याचे नाव	पद	मंडळ	निवृत्तीचा दिनांक
१)	श्री. दिवाकर श्रीधर धुरी	पर्यवेक्षक लिपिक	कोल्हापूर	३०/०९/२०१९
२)	श्रीम. ज्योती योगेश धकाते	कनिष्ठ लिपिक	नागपूर	३०/०९/२०१९

राष्ट्रनिर्माते दादाभाई नौरोजी

डॉ. गणेश राऊत

☎ ८४५९७७२०१८

दादाभाईंचे आधुनिक भारताच्या जडण-घडणीतील योगदान दोन मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते. एक संस्थात्मक योगदान आणि दुसरे ग्रंथात्मक योगदान. या गोष्टींमुळेच त्यांना आधुनिक 'भारताचे पितामह' म्हणतात. १८४८ मध्ये दादाभाईंच्या पुढाकाराने आणि एलफिन्स्टन कॉलेजमधील इंग्रजीच्या शिक्षकांच्या मदतीने पारशी व हिंदू धर्मातील युवा सुधारक एकत्र आले. त्यांनी 'द स्टुडंटस् लिटरी अँड सायन्टिफिक सोसायटी' ची स्थापना केली. त्या कालखंडाचा विचार करता संस्थेचे कार्य किती महत्त्वाचे आहे, हे आपल्या आज लक्षात येणे अवघड आहे. या सोसायटीचे उद्दिष्ट होते, शाळा आणि अल्प वेतनांवर काम करणारे किंवा पूर्णपणे सेवावृत्तीने काम करणारे शिक्षक ह्यांच्या सहकार्याने लोकांना शिक्षण मिळवून देणे.

लोकमान्य टिळकांनी दादाभाई नौरोजी यांच्या संदर्भात जे उद्गार काढले ते पुढीलप्रमाणे -

“आमच्या डोळ्यांपुढे गेल्या पन्नास-पाऊणशे वर्षे हे जे गौडबंगाल (आर्थिक) चालले आहे, त्यांचे खरे इंगित काय व त्याचा परिणाम पुढे काय होणार हे पन्नास वर्षांपूर्वी ज्यांनी पाहिले, त्यांपैकी दादाभाई नौरोजी यांस अग्रेसरत्व दिले पाहिजे. इंग्रजी राज्याची वरील चकाकी व भपका यांस भुलून न जाता शांत व सूक्ष्म रीतीने अर्थशास्त्राच्या सिद्धांताप्रमाणे नवीन राज्यपद्धतीचा विचार करून हे काही ठीक नव्हे, असे ज्यांच्या उद्गारांचा खरेपणा आज पावलोपावली आमच्या प्रत्ययास येत आहे, त्या पुरुषास देशाच्या

राष्ट्रनिर्माते दादाभाई नौरोजी यांचा जन्म ४ सप्टेंबर, १८२५ रोजी झाला व ३० जून, १९१७ रोजी यांनी अखेरचा श्वास घेतला. त्यांच्या आयुष्याचे शतक फक्त आठ वर्षांनी हुकले. एवढे प्रदीर्घ आयुष्य त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्यलढ्यासाठी समर्पित केले. आयुष्याच्या अखेरच्या श्वासापर्यंत त्यांनी फक्त या देशाचाच विचार केला. या त्यांच्या वैशिष्ट्यांमुळे ते 'भारताचे पितामह' ठरले.

पुढाऱ्यांमध्ये आम्ही अग्रस्थान दिल्यास त्यात काही नवल नाही.”

दादाभाई पालनजी नौरोजी यांचा जन्म मुंबईत मांडवी गावी ४ सप्टेंबर रोजी झाला. त्यांचे मूळ आडनाव होते दोरडी (सुंभ). त्यांच्या आईचे नाव माणिकजी होते. दादाभाईचे घराणे गुजरातमधील नवसारीचे-नवसारी म्हणजे नवीन सारी. नवसारी हे नाव इराणमधील मझेंदरत प्रांताच्या राजधानीच्या ‘सारी’ या गावावरून पडले. गुजरातच्या नवसारी गावचे मूळ नाव होते नुसारिया. जगद्विख्यात भूगोलतज्ज्ञ टॉलेमीच्या ‘मॅप’ मध्ये याच नावाचा उल्लेख आहे. ८ ते १५ व्या शतकाच्या दरम्यान पारशी लोक भारतात आले. गुजरातच्या किनाऱ्यालगत ते वेगवेगळ्या ठिकाणी पसरले. काहीजण नुसारिया ऊर्फ नवसारी गावात स्थायिक झाले. तेच ते गाव म्हणजे दादाभाईचे मूळ गाव. दादाभाई चार वर्षांचे असताना त्यांचे वडील वारले. त्यांच्या आईनेच त्यांचा सांभाळ केला. तत्कालीन परिस्थितीप्रमाणे वयाच्या ११ व्या वर्षी त्यांचा विवाह झाला. १८४५ मध्ये दादाभाई पदवीधर झाले. वयाच्या अवघ्या विसाव्या वर्षी एल्फिन्स्टन इन्स्टिट्युशन आणि एल्फिन्स्टन महाविद्यालय येथून त्यांनी शिक्षण पूर्ण केले. पुढे ते याच महाविद्यालयात गणित व तत्त्वज्ञान विषयांचे प्राध्यापक झाले.

प्राध्यापकी चालू असतानाच मूळचा चळवळ करण्याचा स्वभाव निवांत बसू देत नव्हता. प्राध्यापकीचे निवांत जीवन चालू असतानाच काही तरी वेगळे केले पाहिजे, हा अस्वस्थ करणारा विचार पुन्हा पुन्हा पुढे येत होता. यातूनच १८५५-५६ च्या सुमारास ‘कामा’

कंपनीच्या भागीदारीमुळे त्यांना परदेशात विशेषतः इंग्लंडला जाण्याची संधी मिळाली. इंग्लंडमधील वास्तव्यामुळे जगाकडे बघण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन बदलून गेला. इंग्लंडमध्ये गेल्यावरसुद्धा मूळ स्वभावाप्रमाणे त्यांनी अनेक गोष्टीत रस घ्यायला सुरुवात केली. यातूनच मॅचेस्टर कॉटन सप्लाय असोसिएशन या संस्थेच्या कार्यात त्यांनी विलक्षण रस घेतला. जोडीला काही काळ लंडन येथील युनिव्हर्सिटी कॉलेजमध्ये गुजरातीचे प्राध्यापक म्हणून ते कार्यरत राहिले. १८५५-५६ पासून ते पुढे दोन दशके त्यांचे भारत-इंग्लंड येणे-जाणे राहिले. १८६५ मध्ये दादाभाई आणि डब्ल्यू. सी. बॅनर्जी यांनी ‘लंडन-इंडिया सोसायटी’ स्थापली. १८६२ मध्ये दादाभाई ‘कामा अँड कंपनी’ मधून बाहेर पडले. त्यांनी स्वतःचीच ‘दादाभाई नौरोजी अँड कंपनी’ काढली. १८६६ मध्ये लंडन येथे ईस्ट इंडिया असोसिएशनचे ते संस्थापक अध्यक्ष व सचिव झाले.

१८७३ मध्ये त्यांच्या आयुष्यात एक वेगळेच वळण आले. इंग्लंडमध्ये भारताच्या आर्थिक परिस्थितीच्या पाहणीसंदर्भात एक संसदीय समिती नेमण्यात आली होती. या समितीचे नाव होते ‘फॉसेट समिती.’ या समितीसमोर दादाभाईची साक्ष झाली. या साक्षीचा प्रभाव सदस्यांवर पडला. दादाभाईचे भारताच्या आर्थिक परिस्थितीविषयीचे आकलन समितीच्या लक्षात आले. दादाभाईंच्या व्यासंगाचे दर्शनच त्या साक्षीमध्ये दिसते. भारतात करांचे प्रमाण अतिरिक्त आहे आणि भारतीयांचे सरासरी उत्पन्न फक्त वीस रुपये आहे, हे त्यांचे मत म्हणजे त्यांच्या

साक्षीचा सारांश होता.

१८७४ मध्ये दादाभाई भारतात बडोदे संस्थानचे दिवाण म्हणून आले. त्यांचा स्वभाव आणि अभ्यासू वृत्ती पाहता ते अशा प्रकारच्या सरकारी नोकरीत टिकणे अवघडच होते. व्यवस्थेला प्रश्न विचारण्याची त्यांची वृत्ती त्यांना स्वस्थ बसू देत नव्हती. याचे पर्यवसान त्यांच्या राजीनाम्यात झाले. दिवाणपदाचा राजीनामा दिला, तरी जनतेशी येणारा संबंध दादाभाईंना टाळता येणार नव्हता. १८७५ मध्ये ते मुंबई नगरपालिकेच्या शहर परिषदेचे सभासद म्हणून निवडून आले. नगरपालिकेच्या शहर परिषदेचे ते सभासद झाले. दोन वर्षे भारतात काढल्यावर १८७६ मध्ये ते पुन्हा इंग्लंडला गेले. काही वर्षांनी पुन्हा भारतात परतले. १८८३ मध्ये त्यांना 'जस्टिस ऑफ पीस' हा बहुमान मिळाला. याच दरम्यान पुन्हा एकदा ते मुंबई नगरपालिकेवर निवडून आले.

ते इंग्रजांच्या प्रशासन व्यवस्थेचे टीकाकार होते. मात्र इंग्रजांचे टीकाकार नव्हते. इंग्रजांच्या काही अधिकाऱ्यांशी त्यांचे चांगले संबंध होते. यातूनच १८८५ मध्ये गव्हर्नर लॉर्ड रे यांच्या आग्रहास्तव ते प्रांतिक कायदेमंडळाचे सदस्य झाले.

या सगळ्यांपेक्षा महत्त्वाची कामगिरी अजूनही त्यांच्या हातून व्हायची होती. भारतीय राष्ट्रीय सभा ऊर्फ काँग्रेसच्या स्थापनेत त्यांनी महत्त्वाचा वाटा उचलला. काँग्रेस म्हणजे एकत्र येणे, जे दादाभाईंच्या स्वभावातच होते. १८८६ आणि १८९३ असे एकोणिसाव्या शतकात आणि १९०६ म्हणजे विसावे शतक अशा दोन शतकांत काँग्रेसच्या अध्यक्षपदाचा

मान त्यांना मिळाला. असे भाग्य क्वचितच कोणाला मिळाले असेल.

काँग्रेसचे कार्य जोरात चालू असतानाच १९०२ मध्ये दादाभाई लंडनस्थित, हाऊस ऑफ कॉमन्समध्ये लिबरल पक्षातर्फे खासदार म्हणून निवडून आले. असे कर्तृत्व गाजवणारे ते पहिलेच भारतीय होत. सेंट्रल फिन्झबरीमधून ते निवडून गेले. याच सभागृहात खासदार म्हणून त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्याच्या संदर्भात जे विचारमंथन केले ते अजोड आहे. देशसेवेची आणखी एक संधी त्यांना १८९७ मध्ये चालून आली. 'रॉयल कमिशन ऑन इंडियन एक्स्पेंडिचर' असा एक आयोग (कमिशन) नेमण्यात आला. सेल्बी हे इंग्रज गृहस्थ त्याचे अध्यक्ष होते. या आयोगावर सदस्य म्हणून दादाभाईंची नेमणूक झाली. दादाभाईंच्या कर्तृत्वात आणखी एक भर पडली. या आयोगासमोरही त्यांनी अभ्यासपूर्ण साक्ष दिली. पुढे एकाच वर्षात म्हणजे १८९८ मध्ये इंडियन करन्सी कमिशनसमोर त्यांनी आपली स्वतंत्र निवेदने दिली.

१९०५ मध्ये दादाभाईंच्या शिरपेचात आणखी एक मानाचा तुरा खोचण्यात आला. इंटरनॅशनल सोशालिस्ट काँग्रेस ऊर्फ आंतरराष्ट्रीय समाजवादी महासभेत त्यांनी भारताचे प्रतिनिधित्व केले. १९०६ मध्ये कलकत्ता काँग्रेसच्या अधिवेशनात त्यांनी जहालांच्या अपेक्षा पुऱ्या केल्या. इंग्रजांवर जळजळीत टीका करताना 'स्वराज्य, स्वदेशी आणि बहिष्कार' यांचा त्यांनी पुरस्कार केला.

दादाभाईंचे आधुनिक भारताच्या जडणघडणीतील योगदान दोन मुद्द्यांच्या आधारे स्पष्ट करता येते.

एक संस्थात्मक योगदान आणि दुसरे ग्रंथात्मक योगदान. या गोष्टींमुळेच त्यांना आधुनिक 'भारताचे पितामह' म्हणतात. १८४८ मध्ये दादाभाईच्या पुढाकाराने आणि एल्फिन्स्टन कॉलेजमधील इंग्रजीच्या शिक्षकांच्या मदतीने पारशी व हिंदू धर्मातील युवा सुधारक एकत्र आले. त्यांनी 'द स्टुडंट्स लिटररी अँड सायन्टिफिक सोसायटी' ची स्थापना केली. त्या कालखंडाचा विचार करता संस्थेचे कार्य किती महत्त्वाचे आहे, हे आपल्या आज लक्षात येणे अवघड आहे. या सोसायटीचे उद्दिष्ट होते, शाळांत अल्प वेतनांवर काम करणारे किंवा पूर्णपणे सेवावृत्तीने काम करणारे शिक्षक ह्यांच्या सहकार्याने लोकांना शिक्षण मिळवून देणे.

'पॉव्हर्टी अँड अनब्रिटिश रूल इन इंडिया' या ग्रंथामुळे दादाभाई अजरामर आहेत. इंग्रजी राज्याला दैवी वरदान समजण्याच्या कालखंडात आपल्या अवनतीला आणि शोषणाला ब्रिटिशच कसे जबाबदार आहेत, हे दादाभाईंनी या ग्रंथाद्वारे दाखवून दिले. भारताचे चाललेले आर्थिक शोषण व अन्यायाचे दर्शनच त्यांनी या ग्रंथात घडवले. या ग्रंथातील जे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत, त्यात दारिद्र्य, भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न, करनीती, भारताचे आर्थिक शोषण (ड्रेन थिअरी) यांचा समावेश आहे.

ब्रिटिश प्रशासन पद्धती कशी सर्वांनाच घातक आहे, हेही त्यांनी दाखवून दिले. भारतातील करांचा पैसा भारतात राहिला असता तर भारताचे एकवेळ भले झाले असते; परंतु हा कराचा पैसा इंग्लंडमध्ये नेल्याने जी अवस्था झाली ती भीषण आहे. यावर

उपाय सांगताना दादाभाई लिहितात - "भारत आणि इंग्लंड यांनी आपल्या सीमेतील सेवक वर्गाचे वेतन स्वतः घ्यावे. भारतात नेमलेले इंग्लिश अधिकारी व इंग्लंडमध्ये नेमलेले भारतीय यांच्यात न्याय्य वाटणी करून घ्यावी."

भारतातील राष्ट्रीय उत्पन्नाची आणि त्यांमधील विविध विभागांच्या वाट्यांची गणती करणारे ते पहिले भारतीय होते. 'इंडियन इकॉनॉमिस्ट' या समकालीन नियतकालिकावर त्यांनी आकडेवारीच्या अपूर्णतेच्या संदर्भात टीका केली. पुढे अर्थशास्त्रज्ञांनी दादाभाईंच्या मोजणी पद्धतीवर प्रत्यक्ष शेती उद्योगात व व्यवसायात किती माणसे गुंतली आहेत, याचा विचार न करणे देशाच्या एकूण उत्पादनातून विविध प्रकारच्या सेवांचे उत्पादन वगळणे, यावर टीका केली. अर्थात असे असले तरी ग्रंथातील अपुरेपणा त्यांच्या व्यक्तित्वाला उणेपणा आणत नाही.

दादाभाईंच्या नवसारी येथील पुतळ्याचे अनावरण सयाजीराव महाराजांच्या हस्ते झाले. त्यावेळी ते म्हणाले, "दादाभाईंना त्यांच्या लक्षावधी देशबांधवांच्या अंतःकरणात इतके उच्च व अढळ स्थान प्राप्त आहे, की राजे महाराजांनी त्यांचा हेवाच करावा. त्या स्थानाची योग्यता इतकी श्रेष्ठ आहे, की त्यांची तुलना साधू-संतांशीच करता येईल. कोणत्याही देशात आढळणाऱ्या सर्वोच्च राष्ट्राभिमानाचा सर्वोत्कृष्ट नमुना म्हणून दादाभाईंचा निर्देश करता येईल."

कवितेचे रसग्रहण - एक अभ्यास

डॉ. स्नेहा जोशी

९४२३५६८५८८

इयत्ता १० वी मराठी भाषेच्या पद्यविभागाचे मूल्यमापन करताना कवितेतील (काही) पद्यपंक्तींचे रसग्रहण करा अशी कृती आहे. कुमारभारती व अक्षरभारती (प्रथमभाषा व द्वितीय भाषा) या पाठ्यपुस्तकांमध्ये समाविष्ट असलेल्या काही कवितांची रसग्रहणे तुम्ही शिक्षण संक्रमणाच्या गेल्या काही अंकांमधून वाचली आहेत. आता कृतिपत्रिकेच्या दृष्टीने रसग्रहणाचा अभ्यास कसा करावा ? पद्य पंक्तींचे रसग्रहण करायचे म्हणजे काय ? काय करायचे ? याबाबत तुम्हाला दिशा मिळावी, हा या लेखप्रपंचाचा उद्देश आहे.

उत्कट भावनेच्या उत्स्फूर्त उद्गारातून कविता जन्मास येते. अर्थगर्भ, सूचक, सहजसुंदर शब्दांची रचना, अल्पाक्षरत्त्व व अर्थघनता ही उत्तम काव्याची वैशिष्ट्ये आहेत.

कविता छंदोबद्ध वृत्त, अलंकार यांनी युक्त असेलच असे नाही. अशा बंधनमुक्त म्हणजे मुक्त छंदातील कवितांमध्येही वरील वैशिष्ट्ये प्रामुख्याने आढळतात.

काही कविता ह्या गेय (रागदारीत बसवता येतील) अशा नसल्या तरी त्यांना अंगभूत लय असते; म्हणूनच काव्यगायनाइतके काव्यवाचनही रसिकांच्या मनाला मोहून टाकते. अशी कविताही रसिकांच्या मनात घर करते. शब्दप्रधानता, अर्थप्रधानता ही अशा कवितेची बलस्थाने असतात.

प्रत्येक कवितेला भावसौंदर्य, अर्थसौंदर्य, भाषासौंदर्य, विचारसौंदर्य असते. स्वतःची स्वतंत्र भाषा असते. कवितेची भाषिक वैशिष्ट्ये समजून घेणे, त्या कवितेचे अर्थ, भाव, विचारसौंदर्य उलगडणे म्हणजे कवितेचा आस्वाद घेणे. कलाकृती अभ्यासताना त्या कलाकृतीचा आस्वाद घेता आला तरच ती आनंददायी ठरते. एखादी कलाकृती दिसणे, पाहणे व ती अनुभवणे हे तिच्या आस्वादाचे टप्पे आहेत. कवितेला नेहमी तीन अर्थ असतात. एक कविता वाचल्याबरोबर कळतो, तो वाच्यार्थ (सहज समजणारा / लागणारा / प्रतीत होणारा अर्थ). कवितेमधून सूचित होणारा (Between the line) अर्थ म्हणजे भावार्थ. कवीच्या / कवयित्रीच्या मनात असलेला त्यांना सुचवायचा असा अर्थ म्हणजे मथितार्थ (मथितार्थ म्हणजे कवितेच्या शब्दांचा अर्थाच्या विचारातून, मंथनातून जाणवलेला अर्थ). हे तिन्ही अर्थ वाचकाला समजल्यानंतर खरी कविता कळते, उलगडते, भावते हे कविता समजणे होय. (खरंतर इथून कविता समजायला सुरुवात होते). हे कवितेचे समजणे म्हणजे कलाकृती मनाने अनुभवता येणे. ती अशी मनाने अनुभवता आली तर ती अनुभूती आपल्याला आनंद देते. खरा कवितेचा आस्वाद घेता येतो. यानंतर मग त्या कवितेची भाषा, घाट, शैली, प्रकार, अर्थ, भाव, विचार या सर्व वैशिष्ट्यांसह कविता उलगडून दाखवणे, आपल्याला

कविता आवडली किंवा नाही ? आवडली असेल तर त्यातले काय आवडले? का आवडले? व आवडली नसेल तर काय आवडले नाही? काय खटकते ? ह्याबाबत समीक्षेच्या पातळीवर स्वतःचे मत ठरवणे, कवितेचा असा रसास्वाद घेता येणे म्हणजे कवितेच्या/काव्याच्या आनंदसागरात डुंबणे होय.

कवितेचे हे तीन अर्थ समजण्यासाठी खालील उदाहरण पाहूया. कवयित्री आसावरी काकडे यांची 'लाहो' या संग्रहातील कविता 'खोद आणखी थोडेसे' इ. १० वीच्या कुमारभारती या पाठ्यपुस्तकात आहे. (शिक्षण संक्रमणमध्ये ह्या कवितेचे कवयित्री आसावरी काकडे यांनी स्वतः केलेले रसग्रहण तुम्ही वाचले आहे.)

'खोद आणखी थोडेसे झरा लागेलच तेथे' या ओळीचा वाच्यार्थ काय होईल? थोडेसे खोदले तर पाणी मिळते, हा शास्त्रीय नियम आहे. येथे हा वाच्यार्थ झाला तर कवयित्रीला अपेक्षित अर्थ आहे, प्रयत्न केले तर यश मिळेल. खोद आणखी थोडेसे हा आहे भावार्थ. यातील 'आणखी' या शब्दाला खूप अर्थ आहे. म्हणजे जेथे आपले प्रयत्न संपले असे वाटते, तेथून थोडे आणखी प्रयत्न करावे तर यश मिळतेच. हा आशावाद / प्रयत्नवाद कवयित्रीला अपेक्षित आहे. हा झाला कवितेचा गर्भितार्थ / मथितार्थ. कवितेत व्यक्त होणारे हे अर्थ समजले तरच कविता कळू लागते, समजू लागते. जेव्हा तुम्ही ह्या तीनही अर्थांना समजून घेऊन कविता वाचाल, खरंतर तेथून तुम्हाला कविता समजायला लागेल आणि त्यानंतर मिळतो तो खरा आनंद. कविता समजली, तिच्या अर्थ, भाव,

विचारसौंदर्याचे आकलन झाले की नंतर त्याचे चिंतन करणे, त्याचा आनंद घेणे म्हणजे रसास्वाद. कविता आपल्याला न आवडण्याचे कारण स्वतःच्या शब्दांत मांडता येणे म्हणजे कवितेचे रसग्रहण.

समीक्षा व रसग्रहण यातील फरक समजून घेऊया.

समीक्षा ही रसग्रहणानंतरची पातळी असते. समीक्षा म्हणजे त्या कवितेतील सर्व सूक्ष्म भाव/आशय व्यक्त करताना कवीच्या मनाचे, विचारांचे जे प्रतिबिंब पडते, त्यातील बारकावे समजून घेणे, त्यातील न्यूनता निदर्शनास आणून देणे व कवितेतील उत्तमतेबरोबर समीक्षकाला स्वतःला खटकणाऱ्या बाबीही परखडपणे नमूद करणे हे समीक्षेत अपेक्षित असते.

समीक्षा म्हणजे टीका नव्हे. एखादी गोष्ट आवडली किंवा नाही हे सांगताना ढोबळमानाने लेबल न लावता आपले मत पटवून देता येणे महत्त्वाचे असते. समीक्षा म्हणजे कलाकृतीचा चिकित्सकपणे अभ्यास करून दिलेला अभिप्राय असावा. मुख्य म्हणजे असा स्व-अभिप्राय देतानाही त्यात केवळ आत्मनिष्ठ विचारांचा अभिनिवेश नसावा तर कलाकृतीतील उत्तमतेला दादही दिलेली असणे महत्त्वाचे आहे.

विद्यार्थी मित्रांनो,

तुम्हाला समीक्षेचा विचार आता करायचा नाही. तो तुम्ही नंतर पुढे वाङ्मयाचा अभ्यास करताना करालच. आज महत्त्वाचे आहे ते कवितेचा रसास्वाद, आनंद घेणे व त्यासाठी कवितेच्या काव्यसौंदर्याचा अभ्यास समजून घेणे. काव्यसौंदर्य ही संकल्पना समजून घेऊया.

काव्यसौंदर्य - अभिव्यक्ती म्हणजे कवितेच्या वाचनाने अथवा श्रवणाने मनावर झालेल्या संस्कारांना शब्दरूप देणे होय.

काव्यसौंदर्यामध्ये विचारसौंदर्य, आशयसौंदर्य, अर्थसौंदर्य आणि भावसौंदर्य यांचा समावेश असतो. कोणतीही कविता/कलाकृती वाचल्यावर, पाहिल्यावर त्यातील या सौंदर्याची जाणीव होते. कवीची मूळ संकल्पना, भावना, विचार, भाषाशैली, शब्दांची विशिष्ट रचना, मांडणी, त्यात योजलेले शब्दालंकार, अर्थालंकार, वृत्तरचना व सर्वांबरोबर कवीने काव्यात प्रतिभा व कल्पनेला शब्दरूप देऊन निर्माण केलेली काव्यसृष्टी या सर्वांचा एकत्रित परिणाम काव्यसौंदर्यात अंतर्भूत असतो. तो उलगडून दाखवणे व कविता आपल्याला भावणे वा न भावणे हे समर्पक शब्दांत सकारण कथन करणे म्हणजे काव्यसौंदर्य जाणणे होय.

अर्थात प्रत्येक कवितेला तिच्या प्रत्येक ओळीला वरील सर्व घटकांच्या चौकटीत गुंफण्याचा प्रयत्न करणे शक्य नसते. काही कविता वृत्तबद्ध असतील तर काही मुक्तछंदातील असतील. तसेच एखादी कविता ही पूर्णपणे भावकविता असेल तर एखादी विचारप्रधान असेल. निसर्ग कविता मनाला तृप्त करते. परंतु तिच्यातून एखादा विचार प्रकट होईलच असे नाही. उदा. 'श्रावणमासी' (कवी - बालकवी - इ. ७ वी) ही कविता निसर्गकविता आहे, तर 'आश्वासक चित्र' (कवयित्री - नीरजा - इ. १० वी) ही कविता 'स्त्रीपुरुष समानता' हा मूल्यविचार प्रकट करणारी आशावादी कविता आहे. 'वस्तू' (कवी - द. भा. धामणस्कर - इ. १० वी) ही कविता निर्जीव वस्तूंवरही प्रेम करायला शिकवणारी संवेदनशील कविता आहे. 'माणसं

पेरायला लागू' ही वीरा राठोड यांची सामाजिक विचारप्रधान कविता आहे.

इयत्ता १० वीच्या अक्षरभारती या पाठ्यपुस्तकातील देशभक्ती, देशप्रेमाचा धडा देणारी 'निरोप' ही कविता संवेदनशीलतेबरोबर सैनिक, समाज, देश यांच्याबाबत असलेले समाजभान जागृत करणारी सामाजिक कविता आहे.

कवितेचे काव्यसौंदर्य उलगडून दाखवताना कवितेचा विषय, आशय, शब्दांचा वापर, अर्थच्छटा, अलंकार, वृत्त, रस, भाव, कल्पना, कवितेत मांडलेला विचार, कवितेतून व्यक्त झालेले मूल्य, कवितेतून प्रकट होणारा वाच्यार्थ, भावार्थ, मथितार्थ, कवितेतून मिळणारा संदेश, सामाजिक भान, मानवी भावभावना, भाषाशैली, कवितेची भाषा, कवितेचा काव्यप्रकार या सर्व बाबींचा विचार व्हायला हवा. संपूर्ण कवितेचे काव्यसौंदर्य उलगडताना वरील सर्व मुद्द्यांचा विचार अभिप्रेत असला तरी प्रत्येक कवितेला प्रत्येक मुद्द्यांच्या कसोटीवर घासून पाहता येत नाही. ते योग्यही नाही.

विशेषतः इ. १० वी कृतिपत्रिकेतील रसग्रहण करण्यासाठी दिलेल्या काव्यपंक्तींचा विचार करताना त्यात प्रामुख्याने येणारा विचार/भाव/अर्थ/मूल्य व भाषाशैली यांचा विचार होणे आवश्यक असते.

दिलेल्या काव्यपंक्तीतील/कवितेतील काव्यसौंदर्य उलगडून दाखवणे व त्या आधारे कवितेचा आपल्या मनावर झालेला परिणाम (आवडण्याचे वा न आवडण्याचे कारण) सकारण, स्वशब्दांत, प्रभावी भाषेत मांडणे म्हणजे कवितेचे रसग्रहण होय.

कवितेचा आशय आणि भाषासौंदर्याचा एकत्रित अनुभव रसग्रहणात स्वशब्दांत मांडणे महत्त्वाचे असते. संपूर्ण कवितेऐवजी कवितेतील 'काही ओळींचे रसग्रहण करा' अशी सूचना असली तरी तेही वरील मुद्द्यांना धरूनच करायला हवे. अशी कृती इ. ९ वी, १० वीला अपेक्षित आहे. संपूर्ण कवितेचे रसग्रहण करा अशी कृती अपेक्षित नाही. ती पुढील स्तरावर कवितेचा स्वतंत्र अभ्यास करताना व काव्याचा आनंद घेण्यासाठी तुम्ही विचारात घ्यालच. अर्थात प्रत्येक ओळीच्या बाबतीत प्रत्येकच/सगळेच मुद्दे लागू पडतील असे नाही. कृतिपत्रिकेत दिलेल्या काव्यपंक्तीचे रसग्रहण करताना त्या काव्यपंक्तीचे काव्यसौंदर्य उलगडून दाखवणे व कवितेचा आपल्या मनावर झालेला एकसंध परिणाम स्वशब्दांत मांडणे महत्त्वाचे.

इ. ९ वी, इ. १० वीच्या स्तरावर रसग्रहणाचा विचार करताना किंवा अभ्यास करताना तो खालील मुद्द्यांनुसार करावा.

आशयसौंदर्य (कवितेचे बाह्यांग)

१. कवितेचे नाव
२. कवीचे/कवयित्रीचे नाव
३. कवितेचा संदर्भ ग्रंथ (काव्यसंग्रह)
४. कवितेचा रचनाप्रकार (काव्यप्रकार)
५. कवितेची भाषा
६. भाषाशैली

कवितेची भाषिक वैशिष्ट्ये

१. कवीची भाषाशैली (ग्रामीणभाषा, बोलीभाषा, संवादात्मक भाषा, निवेदनात्मक भाषा, चित्रदर्शी भाषा)
२. कवितेत आलेले शब्दालंकार, अर्थालंकार

३. वृत्त/छंद

४. कवितेची आंतरिक लय/ नादमाधुर्य

कवितेचे अर्थसौंदर्य, भावसौंदर्य, विचारसौंदर्य, काव्यसौंदर्य

१. कवितेचा आशय
२. व्यक्त होणारा भाव/विचार
३. कवितेतून व्यक्त झालेले विचार (सामाजिक भान/निसर्ग वर्णन)
४. कवितेचा वाच्यार्थ/भावार्थ/मथितार्थ कवयित्रीला/कवीला अभिप्रेत असलेला विचार
५. कवितेतून मिळणारा संदेश/मूल्य/उपदेश
६. आशयाला पुढे नेणारा विषय, त्यासाठी चपखल शब्दांचा वापर
७. अर्थच्छटा / अर्थाच्या विविध छटा.
८. भावनांचा आविष्कार
९. संवेदनशीलता, रस, कल्पना, प्रतिमा, प्रतिमान, मिथक यांचा सुयोग्य वापर

पाठ्यपुस्तकातील प्रत्येक कवितेचा वरील मुद्दे विचारात घेऊन एक तक्ता करून ठेवावा. तो जाता- येता समजून घेतला, तर पद्यविभागातील कृती सोडविणे अत्यंत सोपे व पूर्ण गुण मिळवून देणारे ठरेल.

वरील सर्व मुद्द्यांमध्ये केवळ आपल्या मनावर झालेला कवितेचा/दिलेल्या पद्यपंक्तीचा एकत्रित परिणाम (म्हणजेच कविता आवडण्याची वा न आवडण्याची कारणे) सकारण मांडता आले की रसग्रहणाचेही गुण मिळणे नक्कीच सुलभ होईल.

या सर्वांपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे तुम्हाला केवळ पाठ्यपुस्तकातीलच नव्हे तर कोणतीही कविता वाचताना खरा काव्यानंद घेता येईल.

पद्य विभागातील कृतींचा अभ्यास करा.

सरावासाठी खालील नमुना कृती सोडवा.

१. जनी आर्जव तोडू नये । पापद्रव्य जोडू नये।
पुण्यमार्ग सोडू नये । कदाकाळी
या काव्यपंक्तीतून व्यक्त होणारे **विचारसौंदर्य/**
विचार स्पष्ट करा.
२. वस्तूंना जीव नसेलही कदाचित, पण जीव
नसल्यासारखे वागवू नये त्यांना.
या ओळीतील **भावसौंदर्य/भावना** स्पष्ट करा.
३. मी दोन्ही करू शकते एकाच वेळी, तू
करशील?
या ओळीचा **तुम्हाला कळलेला** अर्थ स्पष्ट
करा.
४. 'माणसं पेरायला लागू' या कवितेच्या
शीर्षकाचा कवीला अभिप्रेत असलेला **भावार्थ**
उलगडून दाखवा.
५. आकाशी झेप घे रे पाखरा
तोडी सोन्याचा पिंजरा
या पंक्तीतील **मथितार्थ** स्पष्ट करा.
६. 'झरा लागेलच तिथे, खोद आणखी जरासे'
या पंक्तीतील 'आणखी' या शब्दातून व्यक्त
होणारा विचार स्पष्ट करा.
७. वनवासी (इ. ९ वी) या कवितेच्या आधारे
आदिवासी समाज आणि जंगल यांचे अतूट नाते
असते या विषयी तुमचे **विचार** स्पष्ट करा.
८. 'धन्य करी माझी कूस, येई विजयी होऊन
पुन्हा माझ्या हाताने दूधभात भरवीन' (निरोप
इ. ९ वी) या काव्यपंक्तीतील **भावसौंदर्य**
स्पष्ट करा.
९. 'महाराष्ट्रावरूनी टाक ओवाळून काया'
(इ. ९वी) या कवितेतून व्यक्त होणारे

भावसौंदर्य व विचारसौंदर्य स्पष्ट करा.

वरील कृतीवरून एक गोष्ट लक्षात घ्या -
कवितेतील कोणतीही ओळ दिली व त्याचे भाव/
अर्थ विचारसौंदर्य स्पष्ट करा असा सरधोपट प्रश्न
विचारला जात नाही.

त्या त्या पंक्तीतून व्यक्त होणाऱ्या
काव्यसौंदर्यावर आधारितच कृती असते ते लक्षात
घेऊन त्या अनुषंगाने काव्यसौंदर्य उलगडून दाखवणे
अपेक्षित असते. विचारलेल्या विषय/घटकानुसार
लेखन व उत्तम भाषा यालाच गुण मिळतील.

रसग्रहणासाठी (पद्य विभाग, प्रश्न क्र. २
इ.) (कृती ४ गुण) मात्र कवितेतील कोणतीही एक
पंक्ती वा दोन/चार पंक्ती देऊन त्याचे रसग्रहण
करा, अशी कृती विचारली जाईल.

त्याचे स्पष्ट व मोजक्या पण प्रभावी शब्दांत
मुद्देसूद उत्तर अपेक्षित असते. संपूर्ण कवितेचे
काव्यसौंदर्य उलगडणे अपेक्षित नाही, तर फक्त त्या
पंक्तीतून व्यक्त होणारा आशय/भाव/रस स्वशब्दांत
प्रभावी भाषेत मांडणे अपेक्षित असते.

रसग्रहण या घटकाचा संपूर्ण अभ्यास
तुमच्यासाठी आनंददायी तर ठरेलच, परंतु कोणत्याही
काव्याचा / कलाकृतीचा आनंद घेण्यास तुम्हाला
सक्षम बनवेल.

काव्यानंदात डुंबणे म्हणजे सृजनशील प्रतिभेने,
कल्पनेने नटलेल्या या दुसऱ्या दुनियेची सफर करणे होय.
तुम्हाला काव्यातील या दुसऱ्या रम्य दुनियेची सफर
करण्याचा आनंद देणे व तो मिळविण्यासाठी सक्षम
बनविणे हाच या लेखनप्रपंचाचा खरा उद्देश आहे.

आमचे शिक्षक - आनंद यादव सर

हरीश मेटकर

📞 ९४२०२५००६७

शिक्षक विद्यार्थ्यांच्या जीवनावर खोलवर प्रभाव पाडतात. शिक्षक फक्त चार भिंतीच्या आत मुलांना नुसते पुस्तकी ज्ञान देत नाहीत; तर त्यांच्या आयुष्याची उभारणीही करतात. त्यामुळे खऱ्या अर्थाने विद्यार्थ्यांचे व्यक्तिमत्त्व विकसित होते. असा एक विद्यार्थी स्वतः लेखक बनतो आणि आपल्या आदर्शवत शिक्षकाचे (डॉ. आनंद यादव) भावपूर्ण शब्दचित्र रेखाटतो...

ही गोष्ट आहे ऑगस्ट १९८६ ची. नागपूर जिल्ह्यातील काटोल तालुक्यातील नबीरा महाविद्यालयातून मी बी. ए. उत्तीर्ण झालो. पुढे मराठी विषयात एम. ए. करायचे असे मनाशी ठरवले. त्यासाठी पुणे येथे शिकायला जायचे असा विचार वडिलांना बोलून दाखवला. वडील म्हणाले, “बाबू, आपलं लहानसं कोरडवाहू वावर. मी एकटा कमावता. तुझ्या पुण्यातल्या सिकसनाचा खर्च मले कसा परवडणार? नागपूरलेच एखाद्या कॉलेजात अँडमिसन घे!” पण मी वडिलांचे ऐकले नाही. माझ्या मनाने घेतले. पुणे हे विद्येचे माहेरघर. तेथे अनेक लेखक-कवी राहतात. सहज फिरताना रस्त्यात-बाजारात भेटतात. सभा-सम्मेलनातून त्यांची भाषणे, कथा कविता ऐकता येतात. मराठी वाङ्मयाला अगदी पोषक वातावरण तेथे आहे; म्हणून वडिलांचा विरोध असूनही मी कामापुरते पैसे जमवले आणि

१० ऑगस्टला महाराष्ट्र एक्सप्रेसने नागपूरहून पुण्याला आलो. दुसऱ्या दिवशी पुणे विद्यापीठात मराठी विभागात एम. ए. प्रथम वर्षाला प्रवेश घेतला.

सुरुवातीलाच होस्टेल काही मिळाले नाही. माझ्या गावचे कारखान्यात नोकरी करणारे एक सद्गृहस्थ भोसरीला राहायचे. त्यांच्या घरी राहून विद्यापीठात (गणेशखिंड) येणे-जाणे सुरू केले. भोसरी ते डेक्कन, तेथून विद्यापीठ परिसर असा माझा पी.एम.टी. व पी.सी.एम.टी. चा प्रवास सुरू झाला. सुरुवातीचे एक दोन महिने पुण्याची मराठी भाषा, तेथील शिस्त व शिष्टाचार शिकण्यात गेले. पहिल्यांदाच एवढे मोठे, शिस्तप्रिय, विद्वानांचे शहर पाहिले. तेथील विशिष्ट लय असणारी, ‘बरं का!’ अशा शब्दांचा बहर असणाऱ्या शुद्ध मराठी भाषेचे मला फार अप्रूप वाटायचे. आयुष्यात पहिल्यांदाच समवयस्क तरुण मुलींसोबत बोलायचे धाडस पुण्याने शिकवले. तेथील मुला-मुलींचे मोकळे बोलणे, मित्र-मैत्रिणी, सभा-सम्मेलने यात मीही हळूहळू सहभागी व्हायला लागलो आणि नकळत माझ्या खरखरीत नागपुरी भाषेवर पुणेरी भाषेचा चंदेरी मुलामा चढत गेला. मीही आता शिकवलेल्या पोपटासारखा पुणेरी बोलू लागलो. मित्रपरिवारात रमू लागलो.

आमचे वर्ग विद्यापीठ परिसरातील ‘खेर वाङ्मय भवन’ या मोठ्या तीन मजली इमारतीतील दुसऱ्या मजल्यावर भरत असत. तोच आमचा

‘मराठी विभाग’. त्या इमारतीत मराठी सोबतच इंग्रजी, संस्कृत, हिंदी, पाली इत्यादी वेगवेगळे भाषाविभागसुद्धा होते. तेथीलही काही विद्यार्थी होस्टेलमुळे ओळखीचे झाले.

माझ्या वर्गात सिद्धार्थ आगळे, हरी नरके, प्रदीप (शिरसाट) पाटील, गणेश देशमुख, भाऊ गोसावी, मोनिका विद्याधर पुंडलीक, सुनीती सुभाष केळकर, संगीता शेवाळकर, तनुजा साळवी, मनीषा जैस्वाल, कामिनी रणपिसे इत्यादी माझे सहाध्यायी होते. आता ते वेगवेगळ्या महाविद्यालयात प्राध्यापक किंवा विभागप्रमुख आहेत. तर काही समाजकार्यात उतरले आहेत. त्यांचाही माझ्या जडणघडणीत मोलाचा वाटा आहे.

डॉ. वि. ग. भिडे हे तेव्हा विद्यापीठाचे कुलगुरू होते. डॉ. मु. श्री. कानडे हे आमच्या मराठी विभागाचे प्रमुख. तसेच डॉ. सु. रा. चुनेकर, डॉ. कल्याण काळे, डॉ. सुधाकर भोसले, डॉ. द. दि. पुंडे, नामदेव अध्यासनाचे डॉ. अशोक कामत आणि डॉ. आनंद यादव हे सर्व विद्वत्तेचा अजिबात अहंकार नसणारे महानुभाव माझे प्राध्यापक-शिक्षक होते. फर्ग्युसन महाविद्यालयाचे मराठी विभागप्रमुख डॉ. गं. ना. जोगळेकर हेसुद्धा अधूनमधून गेस्ट लेक्चरर म्हणून विद्यापीठात येत असत. माझ्यासारख्या बेनूर पाषाणाचे सुंदर मूर्तीत रूपांतर करण्याची किमया माझ्या या सर्व महान गुरुजनांची आहे. त्यांना माझा मानाचा मुजरा!

या सर्वांपैकी मला भावलेली व माझ्या मनावर प्रभाव गाजवणारी व्यक्ती म्हणजे - आमचे आनंद यादव सर. तेसुद्धा आमच्यासारखेच कागल-

कोल्हापूर या ग्रामीण भागातील असल्यामुळे व त्यांनीही गरिबीचे चटके अनुभवल्यामुळे त्यांना आमच्यासारख्या ग्रामीण विद्यार्थ्यांविषयी विशेष आस्था होती. ते आम्हाला साहित्यविचार (साहित्यशास्त्र) हा विषय शिकवत असत. एवढा कठीण विषय इतक्या सोप्या भाषेत शिकवणारे यादव सर सर्वच विद्यार्थ्यांना फार आवडू लागले. त्यांचे सावकाश पण मुद्देसूद मांडणी असणारे व अनेक उदाहरणांची मेजवानी असणारे व्याख्यान मी तर कानांत प्राण आणून ऐकत असे.

साहित्यशास्त्र या आवश्यक विषयाशिवाय सर आम्हाला दुसरा एक ऐच्छिक विषयही शिकवायचे तो म्हणजे ‘ग्रामीण साहित्य’. साहित्यशास्त्र या विषयाला जास्त विद्यार्थी असल्यामुळे तो विषय ते वर्गात शिकवायचे. पण ग्रामीण साहित्य या विषयाला मोजकेच विद्यार्थी असल्यामुळे ते आम्हाला त्यांच्याच कक्षात (केबीन) टेबलाभोवती घेऊन बसायचे. ग्रामीण साहित्य म्हणजे त्यांचा आत्माच. या विषयात ते खूप रमून जायचे. ग्रामीण साहित्य म्हणजे काय, ग्रामीण साहित्याचा इतिहास, ग्रामीण साहित्याचे स्वरूप व संकल्पना, ग्रामीण साहित्याची चळवळ, ग्रामीण साहित्यात भर घालणारे जुने-नवे लेखक, कवी, समीक्षक या सर्व गोष्टींची इत्थंभूत माहिती सर आम्हाला द्यायचे. शिकवताना विषय कंटाळवाणा व्हायला नको म्हणून मधूनमधून ते स्वतःच्या विद्यार्थीदशेतील संघर्षमय अनुभवसुद्धा सांगायचे. ते ऐकून मला माझी गरिबी शून्यवत वाटायची. तेच अनुभव पुढे त्यांच्या ‘झोंबी’ या आत्मवृत्तात्मक कादंबरीत व्यक्त झाले आहेत.

त्यांचे ते अनुभव ऐकून मनाला खूप उभारी यायची. आपणसुद्धा गरिबीच्या चिखलातून यशाचे कमळ मिळवण्यासाठी सतत प्रयत्न व प्रामाणिकपणे अभ्यास केला पाहिजे, कष्ट घेतले पाहिजेत असा मी मनाशी निश्चय करायचो. अशा त्यांच्या शिकवण्यामुळेच माझ्या मनात मराठी साहित्याविषयी गोडी निर्माण झाली व मीही काही छोट्या-मोठ्या कथा कविता लिहायला लागलो. ‘माझ्या वऱ्हाडी मातीत’ हा माझा पहिला काव्यसंग्रह मी सरांनाच अर्पण केला आहे.

यादव सरांचे व्यक्तिमत्त्व अतिशय साधे होते. सहा फुटाच्या आसपास उंची, कोल्हापूरच्या लाल मातीत कमावलेली कसदार शरीरयष्टी, उंच भरदार कपाळ, किंचित तपकिरी बोलके डोळे, तांबूस गोरा वर्ण, डोक्यावर चंदेरी केस आणि नेहमी नावाप्रमाणेच आनंदी चेहरा! त्यांचे कपडेही पॅट-शर्ट पण अगदी साधे असायचे. पायात मजबूत कोल्हापुरी चपला आणि खांद्याला शबनम पिशवी. एवढा मोठा प्राध्यापक, लेखक माणूस पण कलानगर-स्वारगेट वरून ते विद्यापीठात ‘लुना’ या साध्या दुचाकी गाडीने यायचे. विभागाच्या लिपिक गोडसे मॅडम असो की झामरे नावाचा सेवक या सर्वांशी ‘तुम्ही-आम्ही’ असे आदराने बोलायचे. त्यांनी आमचा एकही तास कधी मिस्र केला नाही किंवा कधी अंतर्गत मूल्यमापन परीक्षेचे पेपर तपासण्यात दिरंगाई केली नाही. ज्याचा आपल्याला पगार मिळतो ते काम आपण आधी केले पाहिजे, नंतर लेखनाचा प्रपंच सांभाळायचा असा त्यांचा कर्तृत्वप्रधान स्वभाव आम्हा सर्वांच्या मनात रुतून बसला आहे.

यादव सरांची आणखी एक खासियत म्हणजे ते कधी-कधी सुटीच्या दिवशी आम्हाला त्यांच्या घरी- कलानगरला बोलवायचे. तेथे मग साहित्यिक चर्चा व्हायच्या, चहापाणी व्हायचे. सरांनी आपल्या बंगल्याभोवती पेरू, डाळिंब, सिताफळ अशी अनेक प्रकारची फळझाडे लावली होती. ती घरी पिकलेली फळे ते आम्हाला खायला द्यायचे. तर कधी कधी आपल्या पिशवीतून डिपार्टमेंटला आणून विद्यार्थ्यांना व कर्मचाऱ्यांना वाटायचे. त्यांच्या अशा आपुलकीमुळे आम्ही कित्येक विद्यार्थी त्यांच्याशी व त्यांच्या कुटुंबाशी आपोआप जोडले गेलो.

एम. ए. द्वितीय वर्षाला असताना एकदा सरांनी आम्हाला माजलगाव (जि. बीड) येथे साहित्य सम्मेलनाला नेले होते. ग्रामीण साहित्याचे ते सम्मेलन होते. सुप्रसिद्ध लेखक मधू मंगेश कर्णिक हे सम्मेलनाचे अध्यक्ष होते. त्यांचे काही कथासंग्रह मी वाचले होते. मेनका प्रकाशनाचा ठसा असणाऱ्या त्यांच्या संयमित शृंगारिक कथा कॉलेजजीवनात मला आवडल्या होत्या. पण त्यांची ‘भाकरी आणि फूल’ ही कादंबरी माझ्या मनावर मोहिनी घालून गेली होती. यादव सरांमुळे तेव्हा मला कर्णिकांसारखा मोठा लेखक अगदी जवळून पाहता आला. यासाठी मी सरांप्रति कृतज्ञता व्यक्त करतो. या सम्मेलनाचा आम्हा चार पाच विद्यार्थ्यांचा खर्चसुद्धा यादव सरांनीच केला होता.

सरांचा लेखनप्रपंच फार मोठा होता. त्यांच्या कसदार कथा, कादंबऱ्या, समीक्षाग्रंथ याविषयी बोलायचे झाले तर एक स्वतंत्र पुस्तकच लिहावे लागेल.

या शैक्षणिक वास्तवाशिवाय मला विद्यापीठाचा विस्तीर्ण हिरवागर्द परिसर, तासीव दगडांची विद्यापीठाची डौलदार ऐतिहासिक इमारत (व्हाईसरायचा बंगला), तेथील फुलबागा, हिरवळ (लॉन), थुईथुई उडणारे कारंजे, वळणावळणाचे रस्ते, अनिकेत उपाहारगृह तसेच मुक्तद्वार, जयकर ग्रंथालय - या सर्व गोष्टी फारच आवडत असत. कधी कधी विद्यापीठात सिनेमाचे शुटींगही व्हायचे. विद्यापीठाच्या प्रवेशद्वारासमोरचा चतुःश्रृंगीचा डोंगर, तेथे नवरात्रात भरणारी जत्रा, पुण्यातील प्रसिद्ध शनिवारवाडा, विश्रामबागवाडा, पर्वती, सारसबाग, राजा केळकर म्युझियम, लक्ष्मी रोड, बाजीराव रस्ता ही सर्व ठिकाणे मी पायी फिरलो आहे. तसेच तेथील जगप्रसिद्ध गणेशोत्सवाचा आनंद लुटला आहे. लोणावळा, खंडाळा, सिंहगड, भीमाशंकर येथील निसर्गसौंदर्य सुद्धा हृदयात साठवून घेतले आहे. माझी एम.ए. ची दोन वर्षे ही माझ्या आयुष्यातील सुवर्णअक्षरांनी लिहिलेली दोन पाने आहेत. आज तीस वर्षांनंतरही त्या अनुभवांची धुंदी माझ्या मनावर कायम आहे.

ती दोन वर्षे अलवार स्वप्नासारखी निघून गेली आणि परिस्थितीमुळे मला पुन्हा माझ्या जन्मगावी काटोलला यावे लागले. नंतर येथील शिक्षण महाविद्यालयातून मी बी. एड्. झालो. १९९१ मध्ये हिंणगा येथे कनिष्ठ महाविद्यालयीन शिक्षक म्हणून नोकरीला लागलो. सुरुवातीला शाळा विनाअनुदानित असल्यामुळे आणि नंतर लग्न होऊन संसारात गुंतल्यामुळे वीस-बावीस वर्षे पुण्याला

जाताच आले नाही. त्यानंतर एकदा यादव सर व्याख्यानासाठी नागपूरला आले होते, तेव्हा त्यांना भेटायला गेलो. जुन्या आठवणी सांगितल्या. इतक्या वर्षांनंतरही सरांनी मला ओळखले. आपला जुना विद्यार्थी भेटला याचे समाधान त्यांच्या चेहऱ्यावर पसरले. मी त्यांच्या पायाला स्पर्श करणार, तर त्यांनी मला एकदम जवळ घेतले. तेव्हा मला माझे अश्रू आवरता आले नाहीत.

नंतर मी पुन्हा दैनंदिन कामात रमून गेलो. सरांसोबतचा पत्रव्यवहारही बंद झाला. तीन वर्षांपूर्वी शिर्डीला गेलो असता माझे मित्र प्रा. डॉ. गणेश देशमुख, के. जे. सोमय्या महाविद्यालय, कोपरगाव यांचेकडे मुक्काम केला. तेव्हा त्यांनी सांगितले की, यादव सर आता खूप थकले आहेत. ऐकून वाईट वाटले. सरांच्या भेटीला पुण्याला जायचा विचार होता, पण जाऊ शकलो नाही आणि २७ नोव्हेंबर २०१६ ला रात्री ८.३० वाजता दूरचित्रवाणीवर बातमी आली 'ग्रामीण साहित्याचा आधारवड डॉ. आनंद यादव यांचे दीर्घ आजाराने पुणे येथील राहत्या घरी निधन'. ती बातमी ऐकून मन सुन्न झाले. दोन एक तासांनी गणेशला फोन केला.... आपणाला जन्म देणारे वडील तर आपण कधीच गमावले; पण आपल्यासारख्या शेकडो विद्यार्थ्यांना साहित्यशारदेचा खजिना खुला करून देणारा महान पितामह आज आपण गमावला आहे.

अशा या महान गुरुवर्याला माझे सदैव नमन असो.

International Literacy Day

Shridhar Nagargoje

☎ ९४२३२४८५८३

Literacy is widely acknowledged as the most powerful tool of development. Hence the UNESCO has been celebrating the International Literacy Day using different themes since 1966. In the year 2019, we are celebrating the day with the theme. 'Literacy and Multilingualism', which goes well with the new concept of Global Village.

During the 14th Session of UNESCO'S General conference held on 26th October 1966, it was proclaimed that 8 September is to be observed as International Literacy Day.

It is true that the literacy has been increasing since 1946. Literacy is critical to economic development as well as individual and social well-being. The International Literacy Day highlights the improvement in world literacy rates and all nations reflect on their own and remaining world's literacy challenges. It focuses on basic reading, writing and numeracy skills to broader notions such as functional literacy and a foundation for lifelong learning. The concept of functional literacy is introduced with literacy as a means for development. The day celebration aims to raise awareness globally on the issues surrounding adults and child literacy. It is universal access to quality education and learning opportunities throughout people's lives. Literacy is key component of United Nation's Sustainable Development Goals and it is UN's 2030 agenda for Sustainable Development. The annual day celebration ensures to achieve the young people's literacy and numeracy.

The UNESCO (United Nation's Educational, Scientific and Cultural Organisation)

has been using different themes, ideas and programmes to turn attention on literacy in all its forms in the changing world. In today's global and digital world we use literacy with technology and skills. The UNESCO's tag line for the day is "Literacy is the best remedy". According to the UNESCO's 'Global Monitoring Report on Education for All', South Asia has the lowest regional adult literacy rate. The report shows a clear connection between illiteracy and countries in severe poverty. It also shows the prejudice against the women and discrimination among the people due to less literacy. Every year UNESCO publishes the Global Education Monitoring (GEM) reports to monitor the progress towards the education targets in 2030. It has started to publish the reports since 2002. There are 12 reports published during 2002- 2015. It reminds the world leaders, influencers and the general public of the current status of literacy and learning. In 2015 UNESCO adopted its Sustainable Development Goals to mobilize efforts to eradicate poverty and inequality across the world.

The International Literacy Day has been celebrated with different themes since 2006. The themes are thought provoking and relevant to the changing world.

- 2006 - Literacy sustains Development.
- 2007-2008 - Literacy and Health
- 2009-2010 - Literacy and Empowerment
(Gender equality and Women empowerment)
- 2011-2012 - Literacy and Peace
- 2013 - Literacies for 21st Century Skills
(Promoting Global literacy)

- 2014 - Literacy and Sustainable Development (Social and economic growth and Environmental Integration)
- 2015 - Literacy and Sustainable Societies
- 2016 - Reading the Past, Writing the Future.
- 2018 - Literacy and Skill development
- 2019 - Literacy and Multilingualism

Literacy is widely acknowledged as one of the most powerful tool of development. International literacy Day 2019 will focus on above theme. Linguistic diversity is accepted worldwide as an opportunity and not as a hardship. The main characteristics of multilingualism in today's globalized and digitalized world will be discussed with their implications for literacy in policies and good practices to achieve greater inclusiveness in multilingual context.

Multilingualism is the individual speaker or community which uses more than one language. Multilingual population is more than monolingual and bilingual. Everyone can speak at least one language that is the first language or home language. Multilingualism is the natural source available to every human being to speak or use more than one language. It is advantageous for people to participate in globalization and cultural openness. Multilingualism promotes super tasking or multi-tasking that allows people to switch from task to task without disturbance. Benefits of multilingual practices in education provides the creation and appreciation of cultural awareness. It promotes creativity, diversity and adjustment in society with local languages. Almost half of the European people can speak in a language other than their mother tongue.

In some large countries with multiple languages, such as India, the school children learn multiple languages in their early age. Many children may be fluent in three to four languages. They speak home language, the state language,

medium language and official language of the nation. People who learn multiple languages may also experience of positive transfer of learning process by adopting grammar and vocabulary of different languages. Belarus, Belgium, Canada, India, Ireland, South Africa and Switzerland are officially multilingual countries. Some countries have their official language but also have regional and local official languages such as Brazil, China, Indonesia, Mexico, Russia, Spain and Taiwan. France has more multilingual population.

Majority speakers of particular language enrich their language. They also contribute to their language for the new generation. Some tribal and local dialects are also considered as language. Language education policies advocate the multilingual approach of language teaching. We will celebrate this year's International Literacy day with multilingualism and learn at least one more language. We must respect all languages and their speakers. All languages are equally important and they must grow with each other's support. The primary and prime objective of any language is communication. Let us begin to talk with speakers of other languages. The technology and rapid global changes can teach us more languages.

Activities for International Literacy Day

- 1 Hold a discussion on 'Why literacy is important'?
- 2 Literacy rates in different countries and their development stage.
- 3 Read Short stories from different authors who write in different language.
- 4 Poster presentation on Literacy with messages.
- 5 Ask the students to speak some other language (Take help of Bhasha Sangam).
- 6 Use other ideas to promote literacy and multilingualism.

मराठी युवकभारती : अंतरंग दर्शन (इयत्ता अकरावी)

शिवाजी तांबे

९७६७००८१२२

मराठी युवकभारती अकरावी या पाठ्यपुस्तकाच्या बदलामागील पार्श्वभूमी विशद करताना या लेखात साहित्य निवडीमागील भूमिकेवर प्रकाश टाकला आहे, त्यामुळे पाठ्यपुस्तकातील अव्यक्त आशय उलगडण्यास मदत होणार आहे. प्रत्येक पाठ, कवितेतील आशय आणि भाषा यांची वैशिष्ट्ये विद्यार्थ्यांपर्यंत कशा प्रकारे पोहोचवता येतील यासंबंधीचे या लेखातील विवेचन अध्यापकांसाठी दिशादर्शक ठरेल. अनेक ठिकाणी कविता, पाठातील आशय सहजतेने उलगडून दाखवण्यासाठी या लेखाची निश्चितपणे मदत होऊ शकेल. मराठी युवकभारती अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकाचे अंतरंगदर्शन घडण्यास हा लेख उपयुक्त ठरेल.

पुस्तक प्रकाशित झाल्याबरोबर मराठी युवकभारतीतील अनुक्रमणिका आणि मुखपृष्ठ समाजमाध्यमांवर स्वार होऊन जागोजागी पोहोचले. अनुक्रमणिकेत संत ज्ञानेश्वर, स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर, आचार्य अत्रे, पु. ल. देशपांडे, इंदिरा संत, शिवाजी सावंत, बा. सी. मर्ढेकर, यशवंत मनोहर, नलेश पाटील, प्रवीण दवणे इत्यादी मराठी साहित्यिक, कवी आणि नाटककारांची मांदियाळी भेटली. नाटक या साहित्यप्रकाराची ओळख होताना दिसली. पुढे गेल्यावर लक्षात आले, की या दर्जेदार साहित्याने संस्कारित झालेल्या भाषिक कौशल्यांचे

उपयोजन करण्यासाठी सूत्रसंचालन, रेडिओजॉकी यासारखी जीवनात आनंदोत्सव निर्माण करणारी करिअरक्षेत्रे भेटतायेत. हे पाहून पुस्तकाची दखल घेतली जाऊ लागली. ही अनुक्रमणिका फिरतफिरत शिक्षक, लेखक आणि पालक असलेल्या कैलास दोंडसरांकडे पोचली. त्यांनी लगेच मुलांसाठी पुस्तक आणले. ते पाहिले आणि एक मेसेज पाठवला. 'इयत्ता अकरावीचे युवकभारती' पुस्तक हाती आले. पाठ्यांशाची निवड खूपच छान आहे. विद्यार्थ्यांची मातृभाषेविषयीची गोडी यामुळे निश्चितच वाढेल. रसग्रहण, ब्लॉगलेखन, मुद्रितशोधन, व्याकरण हे सगळे सुसह्य स्वरूपात आणल्याबद्दल मनःपूर्वक धन्यवाद. अशा काही

सकारात्मक अभिप्रायांनी बदलाचे स्वागत होताना दिसले.

बदलाचे स्वरूप

मराठीचे नवे पाठ्यपुस्तक हाती पडल्यावर प्रश्न पडतो, की पाठ्यपुस्तकात हे वा ते साहित्यिक असतात, साहित्यप्रकारही साधारणतः तेच असतात. मग बदलते तरी काय? या बदलांचा मागोवा घेण्याचा हा प्रयत्न. खरेतर पाठ्यक्रम विकसित करताना प्रामुख्याने काही बाबी विचारात घेतल्या आहेत. मराठी ही विद्यार्थ्यांची मातृभाषा आहे आणि महाराष्ट्राची राजभाषा आहे, हे विचारात घेऊन त्यांचा व्यापक भाषिक व्यवहार सुकर कसा होईल हे पाहिले आहे. शालेय शिक्षणातील बाल, कुमार आणि युवावस्था या टप्प्यांवर विस्तारत गेलेले विद्यार्थ्यांचे भावविश्व विचारात घेतले आहे. तसेच दहावीपर्यंत विकसित झालेल्या भाषिक कौशल्यांचा धागा पुढे अकरावी-बारावीत नेऊन तो त्यापुढे महाविद्यालयीन स्तरावरील मराठी भाषेच्या अभ्यासक्रमाला कशा प्रकारे जोडता येईल याचाही विचार करण्यात आला आहे. स्पर्धा परीक्षांच्या अभ्यासक्रमात मराठी भाषेला महत्त्वाचे स्थान आहे. त्यादृष्टीने विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शक ठरू शकेल असा काही भाग समाविष्ट केला आहे. मराठी भाषेच्या उपयोजनातून अनेक व्यावसायिक संधी उपलब्ध होत आहेत. भाषिक कौशल्यांवर प्रभुत्व मिळवता-मिळवता भाषाविषयक कल आणि आवड असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना भाषेतूनच करिअरची वाट गवसावी अशी अपेक्षा आहे. यापेक्षा वेगळ्या वाटेवरील करिअर करण्याची संधी मिळाल्यास वाचन, सर्जन

आणि उपयोजनाच्या एखाद्या क्षेत्राने त्याही वाटेवर आनंदाची हिरवळ पेटावी हा यामागील उद्देश आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे साहित्याच्या आणि भाषेच्या अभ्यासातून घडलेल्या रसिकत्वाने त्यांचे भावजीवन समृद्ध होत जावे हे या टप्प्यावरील एक प्रमुख प्रयोजन आहे.

विद्यार्थ्यांची पार्श्वभूमी

यावर्षी अकरावीत आलेले विद्यार्थी हे बदललेल्या अध्ययन, अध्यापन व मूल्यमापन प्रक्रियेच्या वाटेवरून आले आहेत. आशय आणि माहितीच्या स्मरणाबरोबर आशयाचे विविध अंगाने आकलन, भाषेचे उपयोजन, विचारप्रक्रियेचे आणि अभिव्यक्ती कौशल्यांचे विकसन करणाऱ्या शिक्षणप्रक्रियेतून त्यांनी वाटचाल केली आहे. आता पुढच्या प्रवासात या विद्यार्थ्यांची साहित्यिक अभिरुची वृद्धिंगत व्हावी, भाषिक जाण प्रगल्भ होत राहावी. तसेच विचार, भावना, कल्पना यांची स्वतःच्या भाषेत प्रभावी अभिव्यक्ती करता यावी असे अपेक्षित आहे.

आकलन, उपयोजन आणि अभिव्यक्ती

साहित्य हे शास्त्रासारखे नसते. साहित्यामध्ये विचार, भावभावना, कल्पना, मूल्ये, संस्कृती, परंपरा याचे बहुरंगी आणि बहुपेढी धागे भाषेच्या माध्यमातून कलात्मकतेने गुंफलेले असतात. त्यामुळे साहित्यातून भाषिक विकासाबरोबर वैचारिक, भावनिक विकास साधता येतो. वाक्चातुर्य विकसित होते. विद्यार्थीदशेत साहित्याचा अभ्यास आणि त्यावर आधारित स्वाध्यायामधून आकलन वाढते, भाषिक कौशल्यांचे आणि वैचारिक क्षमतांचे उपयोजन

करण्याची संधी मिळते, सर्जनशील अभिव्यक्तीच्या दिशा प्रकाशित होतात. विद्यार्थी कोणत्याही शाखेचा असो त्याच्यासाठी भाषेचा अभ्यास आवश्यक असतो; कारण भाषा हे त्या त्या विषयाच्या आकलन, उपयोजन आणि अभिव्यक्तीचे माध्यम असते. मराठी भाषेचा पाठ्यक्रम विकसित करताना या बाबी प्रामुख्याने विचारात घेतल्या आहेत. या प्रक्रियेमुळे शिक्षणव्यवहार हा जीवनव्यवहाराशी जोडला जाऊ शकतो.

शिक्षणप्रक्रिया जीवनाशी जोडणे म्हणजे पाठ्यपुस्तकातील आशय हा विद्यार्थ्यांचे पूर्वानुभव, स्थानिक प्रसंग, उदाहरणे, दाखले यांच्याशी जोडणे. त्यापुढचा टप्पा म्हणजे पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून विकसित होत असलेली भाषिक कौशल्ये स्वतः वापरण्याची संधी देणे होय. यांमधून जीवनाला सामोरे जाणारा विद्यार्थी घडवायचा आहे. तो घडवायचा कसा? जीवनात अनपेक्षितपणे समस्या निर्माण होतात, अडचणी येतात, कधी अचानक आव्हाने उभी राहतात, त्यांना सामोरे जावे लागते. त्यावेळी महत्त्वाचे असते ते परिस्थितीचे आकलन. ते होते भाषेमधून. हे आकलन झाल्यावर अनुभव, विचार, कल्पना यांच्या आधारे त्यामधून मार्ग काढावा लागतो. शिक्षणातून मिळालेल्या ज्ञानाचा उपयोग करून तो काढता येतो. हेच ज्ञानाचे उपयोजन असते. अशा उपयोजनाची संधी या पाठ्यपुस्तकात देण्यात आली आहे.

जीवनात वेळोवेळी मौखिक अथवा लिखित स्वरूपात व्यक्त व्हावे लागते. शिक्षण घेताना अभिव्यक्तीची संधी टप्प्याटप्प्याने मिळावी लागते

म्हणजे त्या क्षमता विकसित होण्यास मदत होते. त्यासाठीही येथे मोठा वाव दिलेला दिसेल.

हे सारे घडते कसे? आशय भाषेतून व्यक्त होतो आणि भाषेतूनच पोहोचत असतो. भाषेच्या आकलनातूनच आशयाचे आकलन होते, त्यामुळे आशयातील माहितीपेक्षा भाषेचा अभ्यास महत्त्वाचा ठरतो. व्यवहारात आपली मते, विचार, कल्पना आणि भावना यांच्या अभिव्यक्तीची वेळोवेळी गरज असते. विचार करणे, कल्पना करणे आणि त्याला शब्दरूप देऊन प्रकट स्वरूपात व्यक्त करणे ही झाली अभिव्यक्तीची प्रक्रिया. परिस्थितीनुसार अभिव्यक्तीचे स्वरूप बदलते. त्यावेळी विचारप्रक्रियाही बदलावी लागते. नव्या विचारांच्या प्रकटीकरणासाठी भाषेचे स्वरूपही बदलते. दरवेळी हे सगळे नव्याने घडून येण्यासाठी भाषिक विकासातून विचारप्रक्रियेचा आणि अभिव्यक्ती कौशल्यांचा विकास साधणारा रियाज आवश्यक असतो. तो भाषेच्या शिक्षणातून मिळावा आणि जीवनात समर्थपणे वापरता यावा अशी काळानुरूप बदललेली रास्त अपेक्षा आहे. त्यानुसार या मराठीच्या पाठ्यपुस्तकाचे अंतरंग बदलल्याचे आपणाला दिसेल.

काव्यानंद

आताच्या बालभारतीच्या पाठ्यपुस्तकाच्या सुरुवातीला समूहगीत/स्फूर्तिगीत/संस्कारगीत दिलेले असते. अशी गीते विद्यालयांमधून विविध प्रसंगी गायली जातात. ही गीते राष्ट्रभक्तीचे, मानवतावादाचे संस्कार करताकरता वेगळा आनंदही देतात. या गीतांचे मूल्यमापन करणे अपेक्षित नाही, परंतु ती राष्ट्र, समाज, मानवता यांविषयीचे मूल्यभान विकसित

करतात. तोच जीवनातील मोठा ठेवा असतो. इयत्ता अकरावीच्या मराठी युवकभारतीमध्ये स्वातंत्र्यवीर वि. दा. सावरकर यांच्या तेजस्वी लेखणीतून प्रकटलेले 'स्वतंत्रतेचे स्तोत्र' हे ओजस्वी गीत समाविष्ट केले आहे. स्वातंत्र्यलढ्याच्या प्रखर स्मृती जागृत्या ठेवून या गीताने आजवर अनेक पिढ्यांवर राष्ट्रप्रेमाचे संस्कार केले आहेत. तसेच यापुढेही अनेक पिढ्यांवर ते संस्कार करीत राहणार आहे.

गद्य व पद्य

पाठ्यक्रमाची गरज, अपेक्षित साहित्यप्रकार, आशयवैविध्य, भाषाशैली, विद्यार्थ्यांच्या भाषिक आणि वैचारिक विकासासाठी व त्यांच्या मूल्यमापनासाठी उपयुक्त आशय आणि सर्जनाचे संस्कार करणारी भाषाशैली इत्यादी बाबी विचारात घेऊन गद्य व पद्य पाठांची निवड केली आहे. तसेच इयत्ता पहिली ते दहावीपर्यंत भेटलेल्या लेखक, कवींशिवाय वेगळ्या साहित्यिकांच्या साहित्यकृतींचा आणि शैलींचा परिचय विद्यार्थ्यांना व्हावा असा प्रयत्न केला आहे. पाठांचा अनुक्रम ठरवताना प्रामुख्याने अध्ययनसुलभता, वर्षातील अध्ययनाचा अपेक्षित काळ आणि आशयबदल या बाबी विचारात घेतल्या आहेत.

गद्य पाठांमध्ये आपणाला प्रथम भेटतो तो कोल्हापूरच्या लाल मातीचा गंध आणि भारतीय मूल्यांचा सुगंध लेऊन आलेला **मामू**. एरवी कादंबरीतील दीर्घ वर्णनात रमणारे शिवाजी सावंत मामूचे व्यक्तिचित्र किती नेमक्या शब्दांत नेटकेपणाने उभे करतात ते अनुभवण्यासारखे आहे. सव्वाचार

ओळीत मामूच्या पेहरावाचे केलेले वर्णन आणि काही ठिकाणी त्याच्या हालचालींची घेतलेली नोंद यांमधून एक व्यक्ती म्हणून मामू समोर येतो; परंतु खराखुरा 'मामू' मनात ठसतो तो मामूच्या व्यक्तिचित्रणामागे असलेल्या कर्तव्यनिष्ठा, सेवा, त्याग, प्रेम, मानवता आणि सहकार्य या मूल्यांच्या अस्तरामुळे. प्रार्थनेच्या काव्यात्म वर्णनाच्या पार्श्वभूमीवर आपण मामूच्या शाळेत पोहचतो आणि शेवटी त्याच रम्य वातावरणाच्या स्मृतीत भावूक झालेले लेखक व्यक्तिचित्र पूर्ण करतात. पाठात आलेले कोल्हापुरी बोलीतील शब्द आणि मामूची मातृबोली यामुळे व्यक्तिचित्रणाला जिवंतपणा प्राप्त होतो. या पाठाच्या चर्चेवेळी हे सर्व मुद्दे विद्यार्थ्यांसमोर यायला हवेत. तसेच या शाळेचा मामू एक अवयव झालाय आणि धर्मापेक्षा माणूस मोठा आहे आणि माणसापेक्षा माणुसकी फार फार मोठी आहे या वाक्यातील आशयसौंदर्य उलगडताना त्यामधील विचार आणि भाव अवघ्या व्यक्तिचित्रणाला कशी गवसणी घालतात याचाही अनुभव विद्यार्थ्यांना मिळायला हवा.

'अशी पुस्तकं' या पाठात डॉ. निर्मलकुमार फडकुले वाचनाचा वैचारिक पातळीवरून वेध घेतात.

पुस्तके म्हणजे प्रतिभावंतांची, विचारवंतांची फुललेली स्वप्नं असतात. या स्वप्नांतून उदयाचं वास्तव जन्माला येत असते. असे प्रतिपादन करताना अशी पुस्तकं जगण्याचा अर्थ सांगतात. जगण्याला सुवासिक स्पर्श देतात. असे मनोगत व्यक्त करून वाचणं म्हणजे जगणं हे विचारसूत्र अधोरेखित करतात. या पाठाच्या आकलनाबरोबर विद्यार्थ्यांच्या

जीवनात वाचनसंस्कृती रुजविणे म्हणजे या पाठाचे खरे उपयोजन म्हणता येईल.

बहिणाबाईंच्या अलौकिक प्रतिभेतून प्रकटलेले खानदेशी मातीतील काव्य आणि आचार्य अत्रे यांच्यासारख्या सिद्धहस्त अष्टपैलू लेखकाने केलेले त्या काव्याचे विवेचन, समीक्षण आणि रसग्रहण म्हणजे **परिमळ** ही प्रस्तावना होय. दोन थोर साहित्यिकांच्या शैलींचे दर्शन घडवताना हा पाठ काव्यसौंदर्य आणि रसग्रहण करण्याचा वस्तुपाठ विद्यार्थ्यांसमोर ठेवतो.

माणूस बांधूया हा प्रवीण दवणे यांचा चिंतनपर पाठ म्हणजे वर्तमान परिस्थितीचं शब्दात रेखाटलेलं छायाचित्र होय. कालच्या भौतिक अभावातील माणूसकीची श्रीमंती आणि आजच्या भौतिक झगमगाटातील माणसाचे आंतरिक दारिद्र्य लेखकाने काहीशा उपरोधिक शैलीत रेखाटले आहे. या पाठामुळे पाठ्यपुस्तक अगदी वर्तमानाला भिडले आहे. संवादाच्या अभावामुळे विस्कटत चाललेला समाज-संवादाचे पूल बांधून जवळ आणता येईल हा विचार केवळ पाठापुरता, परीक्षेपुरता मर्यादित राहू नये. तो विचार मनात पोहोचून विद्यार्थ्यांच्या जीवनात रुजावा अशी अपेक्षा आहे.

वहिर्नीचा सुसाट सल्ला ही शोभा बोंद्रे यांची कथा. नाटकी वागणे आणि वास्तवातील जगणे यामधील फरक खुशखुशीत शब्दांत अधोरेखित करणारी ही कथाभाषाशैलीचे वेगळे रूप समोर ठेवते. विसंगती आणि उपहास यामधून विनोद निर्माण करणारे प्रसंग, कथानकाला मधूनच कलाटणी

देणारे नाट्य विद्यार्थ्यांनी शोधणे हाही भाषा आणि साहित्याचा अभ्यासच होय.

टॉलस्टॉयसारखा प्रतिभावंत लेखक सार्वकालिक मूल्य असणारी जागतिक दर्जाची वाङ्मयीन कृती निर्माण करतो. त्यासाठी तो अभ्यासाचे डोंगर कसे पेलतो आणि परिष्करणासाठी प्रयत्नांची पराकाष्ठा कशी करतो हे जेव्हा दिसते तेव्हा सिद्ध होते, की क्षेत्र कलेचे असो वा वाङ्मयाचे, क्रीडेचे असो वा अभिनयाचे शिखरावर पोहोचण्यासाठी परिश्रमाला पर्याय नसतो. **वाङ्मयीन लेण्यांचा शिल्पकार** या पाठातून हा अनुभव मिळतो.

प्राणसई ही इंदिरा संत यांची कविता. प्रथमदर्शनी पावसाच्या तात्कालिक प्रतीक्षेची कविता वाटते; परंतु शब्दांच्या पलीकडे पोहोचल्यावर ती भारतवर्षाच्या मान्सूनच्या सनातन प्रतीक्षेपर्यंत पोहोचते. रोहिणी-मृगाच्या दरम्यान अवघ्या भारतवर्षाचे डोळे संजीवक मान्सूनच्या आगमनाकडे लागलेले असतात. हा अनुभव कालचा आहे, आजचा आहे आणि उद्याचाही असणार आहे. त्यामुळे वर्तमानातून सार्वकालिकतेकडे जात कवितेतील काव्यानुभव कालातीत कसा बनतो हे लक्षात येते. अनुभवाची कालातीतता आणि त्याला ताकदीने पेलणारी साधी, सरळ शब्दकळा यामुळे कविता उंचीवर पोहचते.

झाडांच्या मनात जाऊ ही नलेश पाटील यांची कविता. दिसणाऱ्या निसर्गदृश्याला काव्यात्मक अनुभवात शब्दबद्ध करताना नलेश पाटील खूपदा शब्दांतून शब्दांच्या पलीकडेचे चित्र रेखाटतात.

त्यांची कविता स्वतःच्या लय, तालासह कशी प्रकटते याचा हा एक उत्तम नमुना आहे. जेव्हा मधूनच काही अनुभव फॅन्टसीच्या पातळीवर जातात तेव्हा कवीच्या मनातील निरागस मूल जागे असलेले दिसते.

बा. सी. मर्ढेकर म्हणजे मराठी कवितेतील युगप्रवर्तक नाममुद्रा... **दवांत आलिस भल्या पहाटीं** ही त्यांची एक वेगळी प्रेमकविता. आपल्या रोजच्या बोलण्यातील शब्द कवीच्या प्रतिभेचा स्पर्श झाल्यानंतर अर्थ लावण्यासह कसे नव्याने भेटतात, याचे हे एक उदाहरण. दर वाचनाच्या वेळी मर्ढेकरांच्या कविता वेगळी अर्थवलये कशी प्रक्षेपित करतात याची झलक या कवितेतील काही पंक्तींमधून दिसून येते. या कवितेच्या निमित्ताने मर्ढेकरांच्या वेगळ्या शैलीची चर्चा वर्गात व्हायला हवी.

मराठीविषयी अपार कौतुक वाटणारे संत ज्ञानेश्वर अमृताशीही पैजा जिकणारी अक्षरे मिळविण्याची केलेली प्रतिज्ञा पूर्ण करताना वाङ्मयीन सौंदर्याने ओतप्रोत असलेली ऐश्वर्यवती ज्ञानेश्वरी मराठीच्या हाती देतात. या ओव्यांतून त्याची प्रचिती येते. आजही 'ज्ञानेश्वरी' ही अनेक साहित्यिकांचे वाङ्मयीन प्रेरणास्थान आहे. विद्यार्थ्यांनी पुढील आयुष्यात मराठीतील या सर्वोत्तम कृतीचा आस्वाद घ्यायला हवा.

शब्द ही यशवंत मनोहर यांची कविता. जेव्हा अवहेलनेचा अंधार वाट्याला येतो, तेव्हा विद्रोही कवीच्या शब्दांमधील प्रखरतेची धार हृदयाला

कशी भेदून जाते याचा ज्वलंत अनुभव या कवितेतून मिळतो. जीवनात ज्यावेळी नकारामागून नकार मिळत असतात, त्यावेळी शब्दांनी कसा आणि किती आधार दिला हे व्यक्त करताना यशवंत मनोहर यांच्या शैलीत दाहकतेची धग जाणवते. हे सर्वच विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहोचायला हवे.

स्त्रीच्या प्रगतीच्या टप्प्याचे प्रतिकात्मक चित्रण करणारी नीलम माणगावे यांची **पैजण** ही मुक्तछंदातील कविता. आजही अनेक घरात आजी, आई, नात अशी स्त्रीची विविध रूपे त्यांच्या जगण्यातील फरकासह आपल्या समोर येतात; परंतु बदललेल्या स्त्रीजीवनाचे जे दर्शन कवयित्रीला घडते, ते आपल्याला का बरे दिसले नाही असे वाटत राहाते. अशा प्रश्नातून रोजच्या प्रसंगाकडे वेगळ्या प्रकारे पाहण्याची दृष्टी विद्यार्थ्यांना मिळत राहते.

स्वाध्यायांच्या माध्यमातून गद्य, पद्य पाठांचे आकलन अधिक चांगल्या प्रकारे होईल आणि त्यामधून भाषा आणि विचारांच्या उपयोजनाला, विद्यार्थ्यांच्या अभिव्यक्तीलाही संधी मिळेल.

जग आणि जीवनाकडे लेखक, कवी आणि कलावंत सर्वसामान्य माणसापेक्षा किती वेगळ्या नजरेने पाहतात आणि कसे कलात्मकरीत्या व्यक्त होतात, याकडे विद्यार्थ्यांचे लक्ष वेधावे. त्यामधून त्यांच्या अभिव्यक्तीला कलात्मकतेचा स्पर्श होईल. हाच तर भाषा शिक्षणाचा आणि साहित्याच्या अभ्यासाचा हेतू आहे.

(उत्तरार्ध पुढील अंकात)

इयत्ता अकरावी - जीवशास्त्र पाठ्यपुस्तक

राजीव पाटोळे

📞 ७५१७३९११३१

इयत्ता अकरावी, बारावीचा जीवशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम तयार करत असताना महाराष्ट्रातील विद्यार्थी केंद्राच्या वैद्यकीय तसेच अन्य स्पर्धा परीक्षांना अत्यंत आत्मविश्वासाने सामोरे जातील असा विचार केला आहे. या अभ्यासक्रमामुळे विद्यार्थ्यांची आकलनक्षमता, उपयोजनक्षमता व आत्मविश्वासपूर्ण अनेक प्रश्न सोडवण्याची क्षमता वाढेल हे निश्चित. अकरावीचे पाठ्यपुस्तक हे माहिती पुरवणारे, बुद्धीला चालना देणाऱ्या स्वाध्यायांनी परिपूर्ण असे आहे, हे सांगणारा हा लेख...

शालेय वर्ष २०१९-२० साठी उच्च माध्यमिक स्तरासाठी इयत्ता अकरावीची नवीन पाठ्यपुस्तके आता उपलब्ध झाली आहेत. राष्ट्रीय अभ्यासक्रम आराखडा २००५ आणि राज्य अभ्यासक्रम आराखडा २०१० मधून ज्ञानरचनावादाच्या विचारधारा अभ्यासक्रमांमध्ये प्रवाहित करण्यात आलेली होती. यानुसार तयार करण्यात आलेल्या अभ्यासक्रमांच्या माध्यमातून प्राथमिक ते उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांचे अध्ययन झालेले आहे. मानव संसाधन विकास मंत्रालयाच्या माध्यमातून अध्ययन निष्पत्तींच्या स्वरूपात प्राथमिक स्तरावरील इयत्ता आठवीपर्यंतच्या अभ्यासक्रमाची पुनर्रचना करण्यात आलेली आहे. यास अनुसरून शालेय वर्ष २०१६-१७ पासून २०१८-१९ पर्यंत इयत्ता सहावी ते दहावीच्या पाठ्यपुस्तकांची नव्याने निर्मिती करण्यात आलेली

आहे. विज्ञान विषयाचा विचार करता सामान्य विज्ञान ते विज्ञान आणि तंत्रज्ञान असा अध्ययनाचा प्रवास विद्यार्थ्यांनी केला आहे. इ. ९ वी व १० वीची विज्ञान आणि तंत्रज्ञानाची पाठ्यपुस्तके बनवीत असताना जीवशास्त्राचा समावेश भाग २ मध्ये करण्यात आलेला होता आणि याला प्रामुख्याने जोड देण्यात आली होती ती पर्यावरणशास्त्र आणि तंत्रज्ञानाची. भविष्यात अनेक विद्यार्थी कदाचित विज्ञान विषय निवडणार नाहीत याचे भान ठेवून १० वी उत्तीर्ण होणाऱ्या विद्यार्थ्यांस त्याचा वैज्ञानिक दृष्टिकोन अधिक सूचक कसा होईल, त्याचे परिस्थितीचे आकलन व भान कसे सुदृढ होईल, त्या विद्यार्थ्याला आपल्या अंगभूत क्षमतांचा वापर करून विज्ञान कसे शिकता येईल या भूमिकेतून अभ्यासक्रम बनविला गेला व त्यानुसार पाठ्यपुस्तके बनविली गेली. त्यामुळे विज्ञान हा विषय सहज आणि सोपा वाटू लागला आहे.

इयत्ता दहावीपर्यंत विज्ञान अभ्यासणाऱ्या विद्यार्थ्यांमध्ये विज्ञानाच्या मूलभूत क्षमता विकसित करणे हा प्रमुख उद्देश समोर ठेवण्यात आलेला होता. यानुसार विद्यार्थ्यांमध्ये निरीक्षण, तुलना, अनुकरण, संश्लेषण, विश्लेषण, अनुमान आणि निष्कर्ष या क्षमतांचा विकास झाला आहे. या मूलभूत क्षमतांच्या विकासावर आधारित पुढील वाटचाल म्हणजे त्यांचे उपयोजन आणि दैनंदिन जीवनाशी असलेला सहसंबंध. हा सहसंबंध जपण्यासाठी इयत्ता अकरावीच्या पुनर्रचित अभ्यासक्रमानुसार तयार करण्यात

आलेले जीवशास्त्राचे नवीन पाठ्यपुस्तक विद्यार्थी आता अभ्यासणार आहेत. उच्च माध्यमिक स्तरावरील विज्ञान शाखेमधून विद्यार्थी आता जीवशास्त्राचा स्वतंत्रपणे अभ्यास करणार आहेत.

इयत्ता ११ वी व १२ वीचा जीवशास्त्र विषयाचा अभ्यासक्रम तयार करत असताना महाराष्ट्रातील विद्यार्थी भारतातील वैद्यकीय तसेच अन्य क्षेत्रांच्या स्पर्धा परीक्षांना अत्यंत आत्मविश्वासपूर्ण सामोरे जातील. त्यांची केवळ आकलन क्षमता, उपयोजन क्षमता नव्हे तर आत्मविश्वासपूर्ण अनेक प्रश्न सोडविण्याची क्षमता वाढेल. हा विचार समोर ठेवून इयत्ता अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकाची मांडणी करण्यात आलेली आहे. जीवशास्त्र विषयाचे नवीन पाठ्यपुस्तक हे चार रंगी, आकर्षक, माहितीपूर्ण व विद्यार्थ्यांच्या बुद्धीला चालना व वाव देणारे स्वाध्यायांनी परिपूर्ण असे आहे. राष्ट्रीय स्तरावर असलेल्या विविध मंडळांच्या अभ्यासक्रमास समकक्ष असा आशय देताना विविध घटकांचा विचार यामध्ये करण्यात आलेला आहे. एकूण पाच घटकांचा अंतर्भाव पाठ्यपुस्तकामध्ये केला आहे.

- (1) Diversity in living world
- (2) Cell Structure and functions,
- (3) Structural organization in organisms
- (4) Plant physiology
- (5) Animal physiology

असे हे पाच घटक आहेत. या पाच घटकांना अनुसरून पाठ्यपुस्तकाची रचना करण्यात आलेली आहे. यामध्ये एकूण सोळा प्रकरणांचा समावेश करण्यात आलेला आहे. प्रत्येक घटकासाठी स्वतंत्रपणे क्षमता विधाने देण्यात आलेली आहेत. घटकनिहाय

प्रकरणांचे अध्यापन झाल्यानंतर विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्या क्षमता विकसित होणार आहेत याची माहिती आपल्याला समजेल.

पाठ्यपुस्तकाचे मुखपृष्ठच संपूर्ण आशयाची कल्पना करून देणारे आहे. त्यावरून इयत्ता अकरावीमध्ये अभ्यासायचे पाच घटक प्रतिबिंबित होतात. या पाच घटकांना अनुसरून एकूण सोळा प्रकरणांचा पाठ्यपुस्तकात समावेश करण्यात आलेला आहे. या पाठ्यपुस्तकातील प्रकरणांची रचना विद्यार्थ्यांला सहजपणे विषयाचे आकलन होईल. त्याचबरोबर तो आपल्या भोवतालच्या घडामोडी व आपल्या भोवतालचे पर्यावरण याच्याशी स्वतःला जोडू शकेल अशा प्रकारे केली गेली. प्रत्येक प्रकरणाची रचना ही ज्ञानरचनावादी पद्धतीने करण्यात आलेली आहे. पूर्वज्ञानाची उजळणी आणि त्यातून पुढे अभ्यासायचा आशय अशा क्रमाने पाठाची रचना करण्यात आलेली आहे. ठरावीक आशयाचे अध्ययन झाल्यावर त्यावर आधारित प्रश्न, लक्षात ठेवावयाच्या बाबी आणि आशयाबद्दल अधिकची माहिती जाणून घेण्यासाठी करावयाच्या कृती अशी रचना पहावयास मिळते. अशा अनेक बाबींसाठी स्वतंत्र चौकटी देण्यात आलेल्या आहेत. पाठ्यपुस्तकातील आशयास जोड म्हणून विविध क्षेत्रात कार्य केलेल्या संशोधकांची माहिती, विषयाचे आकलन होण्यासाठी विविध तक्ते, सोबत आकृत्या, सारण्या यांचा प्रभावी वापर करण्यात आलेला आहे. विद्यार्थ्यांच्या सभोवताली असणारी अनेक उदाहरणे मुद्दामच घेण्यात आलेली आहेत; कारण यातूनच विद्यार्थ्यांना विषय जवळचा वाटू लागेल.

पाठ्यपुस्तकाचे अध्यापन करत असताना शिक्षकांनी प्राथमिक तयारी करावी, ती म्हणजे

पाठ्यपुस्तकाचे सर्वप्रथम वाचन करून घ्यावे. अध्यापन करावयाच्या प्रकरणासंदर्भात विद्यार्थ्यांनी कोणता भाग पूर्वीच्या इयत्तांमध्ये अभ्यासला आहे ते पहावे लागेल. प्रत्येक प्रकरणाच्या सुरुवातीला **Can you recall ?** असे शीर्षक देण्यात आलेले आहे. त्यामध्ये अध्यापन करावयाच्या घटकावर आधारित असे पूर्वज्ञान जागृत करणारे प्रश्न विचारण्यात आलेले आहेत. त्या आधारे प्रकरणाचे प्रास्ताविक करता येते. विद्यार्थ्यांना ते काय अभ्यासणार आहेत याची कल्पना येईल. तसे पाहता प्रकरणामध्ये समाविष्ट असलेल्या प्रत्येक प्रमुख मुद्द्यांसाठी अशा प्रकारे प्रश्न विचारण्यात आले आहेत. त्यामुळे हे प्रश्न विचारून मिळणाऱ्या उत्तरांच्या आधारे विद्यार्थ्यांमध्ये एक प्रकारचा आत्मविश्वास निर्माण करता येईल. नंतरच्या टप्प्यावर संकल्पना स्पष्ट करण्यात आलेल्या आहेत. या संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी आवश्यक तेथे आकृत्या, तक्ते, छायाचित्रे, सारण्या यांचा वापर करण्यात आलेला आहे. यासंदर्भात प्रामुख्याने **Observe and discuss, Try this, Know the scientists** अशा शीर्षकांचा जाणीवपूर्वक वापर केला आहे. विद्यार्थ्यांना कृती करायला लावून अध्ययन घडवून आणणे हे याचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. संकल्पनांचे सविस्तर स्पष्टीकरण देण्यात आले असले तरी विद्यार्थ्यांमध्ये चर्चा घडवून आणून ती संकल्पना अधिकाधिक स्पष्ट करून घेण्याचा प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. हे करत असताना विविध प्रश्नांचा पुन्हा वापर केला तर विद्यार्थी त्यांचा पडताळा घेऊ शकतील आणि याचा उपयोग स्वाध्यायांमध्ये देण्यात आलेल्या प्रश्नांची उकल करताना निश्चितच होईल. उदाहरणार्थ एखाद्या आकृतीमध्ये ठरावीक भागास

विशिष्ट असे नाव का दिले असेल ? त्या जागी दुसरा कोणता भाग का नाही ? असता तर काय होईल ? इत्यादी. संकल्पना स्पष्ट झाल्यावर विद्यार्थ्यांना नेमके काय आणि किती प्रमाणात समजले आहे हे जाणून घेणे महत्त्वाचे असल्याने **Can you tell?** हे शीर्षक देण्यात आलेले आहे. या शीर्षकाखालील प्रश्न हे विचारून शिक्षकांना अध्ययन-अध्यापन प्रक्रियेची परिणामकारकता पाहता येईल. पाठ्यपुस्तकामध्ये प्रकरणनिहाय देण्यात आलेल्या आशयाच्या संदर्भात इतर माहिती जाणून घेण्यासाठी आणि उपलब्ध माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा अध्ययनासाठी प्रभावी वापर करता यावा या हेतूने **Internet my friend, Find out** अशी शीर्षके वापरण्यात आली आहेत. आशयाशी संबंधित महत्त्वाची माहिती ही **Do you know ?** या शीर्षकाखाली देण्यात आली आहे. उच्च माध्यमिक स्तरावरील इयत्ता अकरावी आणि बारावी ही महत्त्वाची वर्षे असल्याने आणि अभ्यासत असलेल्या विषयाच्या संदर्भात महत्त्वाचे काय आहे हे समजण्यासाठी **Always remember** या शीर्षकाचा वापर करण्यात आलेला आहे. काही प्रकरणांच्या शेवटी अभ्यासलेल्या प्रकरणावर एक सारांश स्वरूपात आशयाची मांडणी करता यावी यासाठी **Do yourself, Activity** अशा शीर्षकांखाली संकल्पना चित्र रेखाटने, माहिती संकलन करणे अशा कृती देण्यास आल्या आहेत. याचा उद्देश हा विद्यार्थ्यांमध्ये तार्किक विचार करणे, संश्लेषण, विश्लेषण अशा उच्च मानसिक क्षमता विकसित करणे हा आहे. शिक्षकांनी याचा अवलंब प्रत्येक प्रकरणासाठी करणे आवश्यक आहे. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे स्वाध्यायांची रचना होय. स्वाध्यायांची रचना करताना प्रामुख्याने

पुढील शिक्षणामध्ये, प्रवेश परीक्षांमध्ये वापरण्यात येणाऱ्या प्रश्नप्रकारांचा वापर केला आहे. एखाद्या प्रसंगाचे किंवा परिस्थितीचे वर्णन देऊन त्यावर प्रश्न विचारण्यात आलेले आहेत. यामुळे विद्यार्थ्यांनी त्यांचे मत लिहिणे अपेक्षित आहे. आकृत्या रेखाटणे, चुकीची आकृती दुरुस्त करणे, आकृतीला नावे देणे, आकृत्यांमधील चुका शोधणे, आकृतीवरून संकल्पना स्पष्ट करणे, आकृतीचे वर्णन करणे असे अनेक प्रश्नप्रकार आपल्याला पहावयास मिळतील. स्वाध्यायांमध्ये विचारण्यात आलेले प्रश्न अवघड वाटत असले तरी त्यांच्या उत्तरापर्यंत पोहोचण्यास मदत करावी लागेल. प्रत्येक प्रकरणामध्ये अशा प्रश्नांची रचना मुद्दामच वेगवेगळी ठेवण्यात आली आहे. एखाद्या संकल्पनेवर विचारण्यात येणारा प्रश्न कोणकोणत्या स्वरूपाचा असू शकतो हे समजणे महत्त्वाचे आहे. प्रकरणांच्या शेवटी देण्यात आलेले प्रश्न / कृती ह्या प्रातिनिधिक स्वरूपात देण्यात आलेल्या आहेत. प्रत्यक्ष परीक्षांच्या माध्यमातून मूल्यमापन करताना या प्रश्नांचा जशाचा तसा वापर करण्यात येऊ नये. विद्यार्थ्यांनी सुद्धा स्वतः अशा प्रकारचे प्रश्न तयार केले तर विषयाची तयारी अधिक चांगली होईल. स्वाध्यायानंतर प्रकल्प / प्रात्यक्षिक देण्यात आलेले आहे. हे पूर्ण करणे आवश्यक आहे. देण्यात आलेल्या प्रकल्प / प्रात्यक्षिकांच्या माध्यमातून प्रकरणाची उजळणी होईल. जीवशास्त्र विषयाच्या संदर्भात असलेल्या प्रात्यक्षिक कार्याविषयीची विस्तृत माहिती पाठ्यपुस्तक मंडळाच्या जीवशास्त्र प्रात्यक्षिक कार्य नोंदवहीमध्ये पाहता येईल. प्रात्यक्षिक कार्याच्या माध्यमातून नेमकेपणे कोणत्या क्षमता विकसित होणे आवश्यक आहे याचा विचार करून या प्रात्यक्षिक

कार्य नोंदवहीची निर्मिती करण्यात आलेली आहे.

आशयाशी संबंधित आकृत्यांचा जास्तीत जास्त वापर करून पाठ्यपुस्तक प्रभावी करण्यात आले आहे. आशय हा एकाच दृष्टिक्षेपात समजावा यासाठी ओघतकृत्यांचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच काही ठिकाणी मुद्दामच ओघतक्ते तयार करणे, सारण्या तयार करणे यासाठी कृती देण्यात आलेल्या आहेत. स्वाध्यायांमध्ये विविधता जपण्यासाठी आणि विद्यार्थ्यांना विविध प्रश्नप्रकार समजावेत यासाठी विचारप्रवर्तक, ज्ञानरचनावादी स्वरूपाचे प्रश्न देण्यात आलेले आहेत. आकृत्या पूर्ण करा, परिच्छेद वाचन करून उत्तरे लिहा, प्रसंगावरून उत्तरे लिहा, आकृत्यांवरून संकल्पना स्पष्ट करा, आकृत्यांमधील चुका शोधा व त्यावरून कारणमीमांसा स्पष्ट करा असे अनेक प्रश्नप्रकार देण्यात आले आहेत, ज्यांचा उपयोग हा पुढील शिक्षणाच्या विविध प्रवेश परीक्षा, स्पर्धा परीक्षा यांसाठी निश्चितच होणार आहे.

विद्यार्थ्यांनी पाठ्यपुस्तक वाचल्यानंतर त्यांना विषयाचे समग्र आकलन होईल अशा पद्धतीने अत्यंत सोप्या व नेमक्या शब्दात पाठ्यपुस्तकातील आशयाची मांडणी केली गेली आहे. हे पाठ्यपुस्तक बनवीत असताना जीवशास्त्र अंतर्गत **वनस्पतिशास्त्र, प्राणिशास्त्र, जीवशास्त्र, अनुवंशकीय शास्त्र, पर्यावरणशास्त्र** अशा अनेक ज्ञान शाखांचा संदर्भ व त्या अनुषंगाने आवश्यक माहिती दिली गेली आहे. या सर्व शाखांचा सहसंबंधही जपला आहे. हे सर्व करीत असताना या विद्यार्थ्यांनी नववी दहावीपर्यंत विज्ञानाची किती माहिती अभ्यासली याचा विचार केला गेला आहे.

इयत्ता अकरावी - इतिहास पाठ्यपुस्तक

डॉ. शुभांगना अत्रे

९८५०५७०७५९

विद्यार्थ्यांमध्ये काळाच्या अखंडितत्वाचे आणि ऐतिहासिक घटनांच्या सलग शृंगलेचे भान निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने इयत्ता पाचवीपासून बारावीपर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांतील कालानुक्रमानुसार इतिहासाची मांडणी केली आहे. यावर्षी म्हणजे जून २०१९ पासून उच्च माध्यमिक स्तरावरचा अभ्यासक्रम बदलला आहे. त्यानुसार इयत्ता अकरावीचे इतिहासाचे पाठ्यपुस्तक तयार झाले आहे.

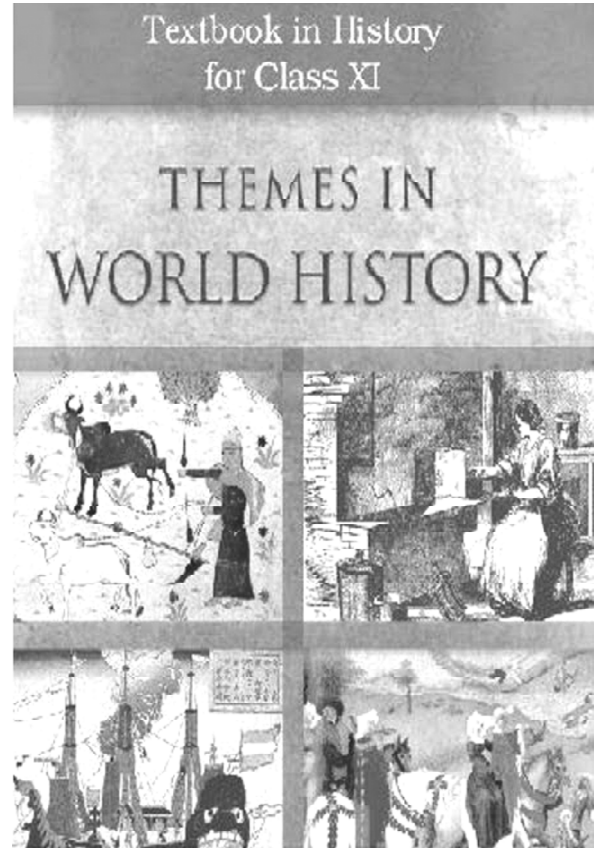
या लेखाद्वारे अकरावीच्या स्तरावर इतिहास या विषयाची सखोल ओळख विद्यार्थ्यांना करून देणे उचित ठरेल.

पार्श्वभूमी:

इतिहासाच्या संदर्भात बहुतेकांच्या मनात अनेक प्रश्न असतात. वेळोवेळी ते उपस्थित केले जातात. त्यांच्या संदर्भात विविध माध्यमांमधून चर्चाही केल्या जातात. ते स्वाभाविकही आहे; कारण इतिहास हा विषय व्यक्ती आणि समाज यांच्या अस्मितेशी आणि त्या अनुषंगाने घडत गेलेल्या भावनिक परीघाशी जोडलेला असतो. तरीही इतिहासाच्या व्यावहारिक उपयोजितेविषयी लोकांच्या मनात शंका असते. या दोन कारणांमुळे अभ्यासक्रम आणि पाठ्यपुस्तके तयार करताना इतिहास या विषयाची मांडणी शालेय आणि

महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांसाठी नेमकी कशा रीतीने करायची, हा प्रश्न अत्यंत विचारपूर्वक हाताळणे आवश्यक ठरते. वरील दोन गोष्टींशिवाय विद्यार्थ्यांचा वयोगट आणि त्यानुसार असलेली आकलनक्षमता यांचा विचार इतिहासाच्या मांडणीत महत्त्वाचा ठरतो.

ऐतिहासिक घटनांची कालक्रमानुसार एकरेखित मांडणी ही इतिहासलेखनाची आधारभूत संकल्पना आहे; परंतु इतिहासलेखनाची सैद्धान्तिक बैठक जसजशी विकसित होत गेली, तसतसे इतिहासाची व्याप्ती आणि खोली आणि इतिहासाचे सामाजिक

संदर्भ यासंबंधी ऊहापोह होत राहिला आणि इतिहासाच्या संकल्पनात्मक मांडणीसंबंधी विविध मानकांवर आधारलेल्या प्रणाली तयार होत गेल्या. त्यांमध्ये इतिहास कुणाचा, कुणी, कुणासाठी लिहिलेला, यांसारख्या प्रश्नांच्या आधारे इतिहासलेखनातील सामाजिक विषमतेमुळे निर्माण झालेल्या त्रुटींकडे लक्ष वेधले गेले. इतिहास नव्या दृष्टिकोनांच्या आधारे मांडण्याच्या आवश्यकतेकडे लक्ष वेधले गेले.

इतिहासलेखनातील नव्या दृष्टिकोनांचा विचार शालेय आणि महाविद्यालयीन अभ्यासक्रम तयार करताना केला जाणे अपरिहार्य होते. अर्थातच हा विचार राष्ट्रीय शैक्षणिक धोरणाने आखून दिलेल्या चौकटीत केला जावा हे गृहीत होते. १९६८ ते २०१० या कालखंडात अभ्यासक्रमांची रचना आणि पुनर्रचना ही एक सातत्याने सुधारित होत गेलेली प्रक्रिया होती.

अकरावी इतिहासाच्या पाठ्यपुस्तकाची रचना :

सन २००९ च्या बालकांच्या शिक्षणाच्या कायद्याची अंमलबजावणी करण्याच्या दृष्टीने राज्य अभ्यासक्रम आराखडा (२०१०) तयार करण्यात आला आणि त्यानुसार आतापर्यंत इयत्ता १ ली ते ११ वी पर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांच्या निर्मितीची प्रक्रिया पूर्ण करण्यात आली.

ज्ञानरचनावादावर आधारित कृतिप्रवण अध्ययनपद्धती, विषयाची कालसुसंगत मांडणी आणि विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिगत ज्ञानात्मक-कौशल्यात्मक क्षमतांचा विकास या त्रिसूत्रीवर बालभारतीने प्रसिद्ध केलेल्या इतिहास विषयाच्या पाठ्यपुस्तकांची निर्मिती आधारलेली आहे. शालेय आणि कनिष्ठ महाविद्यालयीन स्तरावर विद्यार्थ्यांमध्ये काळाच्या अखंडितत्वाचे आणि ऐतिहासिक घटनांच्या सलग शृंखलेचे भान विद्यार्थ्यांमध्ये निर्माण होणे आवश्यक आहे. त्या दृष्टीने इयत्ता पाचवी ते इयत्ता बारावीपर्यंतच्या पाठ्यपुस्तकांच्या निर्मितीचे नियोजन केलेले आहे. पाठ्यपुस्तकातील कालानुक्रमे केलेली इतिहासाची मांडणी पुढीलप्रमाणे आहे.

इयत्ता ५ वी	इयत्ता ६ वी	इयत्ता ७ वी	इयत्ता ८ वी	इयत्ता ९ वी	इयत्ता १० वी	इयत्ता ११ वी
प्रागैतिहासिक कालखंड	प्राचीन कालखंड	मध्ययुगीन कालखंड	भारतीय स्वातंत्र्यलढा	स्वातंत्र्योत्तर कालखंड	उपयोजित इतिहास	प्रागैतिहासिक, प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंड

वरवर पाहता असे वाटू शकते की, इयत्ता अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकामध्ये इयत्ता पाचवी ते इयत्ता सातवीमध्ये शिकलेल्या इतिहासाची पुनरावृत्ती असावी. इथे एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे. फक्त कालानुक्रमे घडत गेलेल्या घटनांचा वृत्तांत म्हणजे इतिहास एवढाच मर्यादित दृष्टिकोन असेल तर तसे वाटणे स्वाभाविक आहे; परंतु त्या घटनांमागील कार्यकारण शृंखला, सामाजिक-सांस्कृतिक-आर्थिक-भावनिक स्तरांवरील मानवी व्यवहारांचे आणि परस्परसंबंधांचे जाळे यांसारख्या गोष्टी आणि या गोष्टींना

साकार करणाऱ्या विविध क्रिया-प्रक्रियांची साखळी इत्यादी घटक इतिहासाच्या अभ्यासाचा अपरिहार्य भाग आहेत. अकरावीतील विद्यार्थ्यांचा वयोगट आणि त्यानुसार असलेली त्यांची आकलनक्षमता लक्षात घेतली तर या गोष्टींचा परिचय त्यांना करून देणे उचित ठरते. म्हणजेच अकरावीच्या स्तरावर इतिहास या विषयाच्या व्यापक स्वरूपाची ओळख करून घेण्याची सुरुवात होणे उचित ठरते.

अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकाची रचना करताना, त्यामागील भूमिका शिक्षकांपर्यंत पोचवण्याच्या दृष्टीने पुस्तकाची प्रस्तावना लिहिली आहे. त्यामध्ये या पाठ्यपुस्तकातील 'का' आणि 'कसे' या संभाव्य प्रश्नांची उत्तरे दिलेली आहेत. हे प्रश्न विद्यार्थ्यांच्या संदर्भातील आहेत. हे विद्यार्थी शालेय जीवनाचा उंबरठा ओलांडून महाविद्यालयीन जीवनाच्या उंबरठ्यावर येऊन उभे आहेत. त्यांना आता बाहेरच्या विस्तीर्ण जगात वावरण्यासाठी आवश्यक अशा नवीन जाणिवांचा शोध घेण्याची उत्सुकता आहे. अशा जाणिवांचे दालन विद्यार्थ्यांसमोर खुले करण्यास हातभार लावावा, ही या पाठ्यपुस्तकामागील भूमिका आहे. ऐतिहासिक घटनांना जन्म देणाऱ्या प्रक्रियात्मक साखळीचा सखोल वेध घेण्याच्या अभ्यासपद्धतीमुळे त्यांच्या स्वतंत्र विचारप्रक्रियेला चालना देण्यात यामुळे लक्षणीय मदत मिळेल. विद्यार्थ्यांसाठी अकरावीचे वर्ष हा शोध घेण्याचा आणि त्यांचे व्यावसायिक क्षेत्र निवडण्यासाठी विविध पर्याय पडताळून पाहण्याचा काळ असतो.

इतिहास विषयाशी संबंधित व्यावसायिक क्षेत्र निवडण्याची इच्छा असलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी

आवश्यक असणारी पूर्वपीठिका तयार करण्यासाठी या पाठ्यपुस्तकाचे साहाय्य होईल. कारण त्यामध्ये ऐतिहासिक घटना कालक्रमानुसार मांडणे याच्या पलीकडे जाऊन त्यामागील प्रक्रियांना महत्त्व दिलेले आहे.

या पाठ्यपुस्तकात सुमारे १३००० किंवा थोड्या अधिक वर्षांचा कालावधी समाविष्ट आहे. इतक्या प्रदीर्घ कालाची मांडणी घटकांमध्ये केलेली आहे.

घटक १ : इ.स.पू. ११००० -इ.स.पू. सहावे शतक- भारतातील इतिहासपूर्व (नवाश्मयुग) ते जनपदांचा (पहिली राज्ये) उदय.

घटक २ : इ.स.पू. सहावे शतक - प्राचीन भारतीय इतिहासातील जनपदांचा (पहिली राज्ये) उदय ते मौर्य (पहिले साम्राज्य) साम्राज्याचा उदय.

घटक ३ : इ.स.पू. सहावे शतक ते इ.स. तेरावे शतक - प्राचीन भारतीय साम्राज्ये आणि भारतीय इतिहासातील मध्ययुग यांच्यातील संक्रमणकाळ.

घटक ४ : इ.स. तेराव्या शतकापासूनचा काळ - मध्ययुगीन भारताचा इतिहास ते वसाहतवादी इतिहासाची सुरुवात.

या चार घटकांच्या अभ्यासाच्या आधारे इतिहासाचे बहुमितींनी युक्त असे स्वरूप आणि ऐतिहासिक घटनांमागील कारणपरंपरेची साखळी यांचे आकलन करून घेण्याची विद्यार्थ्यांची क्षमता वाढेल. विद्यार्थ्यांमध्ये कोणत्या क्षमतांचा विकास व्हावा यासंबंधीची मार्गदर्शक विधाने ग्रथित

केलेली आहेत. सारांशाने ती पुढीलप्रमाणे आहेत :

- (१) इतिहासलेखनातील इतिहासपूर्व काळ, प्राचीन इतिहास, मध्ययुगीन इतिहास इत्यादी पारिभाषिक संज्ञांचा अर्थ भारतीय इतिहासाच्या संदर्भात समजावून घेणे. (या आकलनप्रक्रियेला महाराष्ट्रातील इतिहासाच्या संदर्भाची जोड दिलेली आहे.)
- (२) मानवी समाजाच्या भटक्या-निमभटक्या अवस्थेपासून ते जगभरातील नागरी संस्कृतींचा उदय होईपर्यंतच्या वाटचालीतील संक्रमणाचे प्रमुख टप्पे आणि त्या वाटचालीच्या पार्श्वभूमीवरील क्रिया-प्रक्रियांची साखळी समजावून घेणे.
- (३) नागरी संस्कृतीच्या ऱ्हासाला कारणीभूत असलेल्या घटकांचे आकलन करून घेणे.
- (४) नातेसंबंधांच्या आधाराने संघटित झालेल्या सुरुवातीच्या ग्राम-वसाहती विस्तारत त्यांचे जनपदांमध्ये (सुरुवातीची छोटी राज्ये) रूपांतर होणे, जनपद ते महाजनपद (जनपदांच्या विलिनीकरणातून उदयाला आलेली मोठी राज्ये) ही वाटचाल आणि त्यातून पहिल्या साम्राज्याचा उदय होणे, या ऐतिहासिक घटनांमागील प्रक्रियात्मक साखळी समजावून घेणे.
- (५) सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक आणि राजकीय घटिते परस्परावलंबी असतात हे समजावून घेणे.

अकरावीच्या पाठ्यपुस्तकातील पाठांची रचना इतिहासाची संकल्पनात्मक आणि प्रक्रियात्मक मांडणी डोळ्यांसमोर ठेवून केलेली आहे. पाठांची शीर्षकेही त्या दृष्टीने योजलेली आहेत. उदाहरणार्थ, आद्य शेतकरी हे शीर्षक. ज्याद्वारे विद्यार्थ्यांना जगभरातील आद्य शेतकरी, त्यांच्या ग्राम-वसाहती, त्यांचे जीवनमान इत्यादी विषयांचे आकलन होते. या संकल्पनेच्या पार्श्वभूमीवर ओघाने येणारी संकल्पना म्हणजे आद्य नगरे. अर्थातच या टप्प्यावर पुस्तकाची मांडणी भारतीय संदर्भावर केंद्रित केलेली आहे. पुढील पाठांमधून भारतातील आद्य नगरांचा उदय आणि त्यामागील प्रक्रिया यांची चिकित्सा केलेली आहे. दोन्ही पाठांमध्ये शेती, स्थिर जीवनमान, तंत्रज्ञानाचा विकास या गोष्टींचा उलगाडा केवळ ऐतिहासिक घटना म्हणून नव्हे तर संकल्पना म्हणून करण्यावर अधिक भर आहे. याच पद्धतीचा अवलंब इतर पाठांमध्येही केलेला आहे. त्यायोगे प्राथमिक नातेसंबंधांवर आधारलेली समाजरचना, भौगोलिक सीमा आणि स्वायत्ततेची जाणीव, सामाईक साधनसंपत्तीचे व्यवस्थापन आणि नायकशाही, संघटित राज्यांचा उदय, साम्राज्याचा उदय, प्रतिष्ठेनुसार ठरणारे स्तर आणि त्यांची उतरंड यांवर आधारलेली गुंतागुंतीची सामाजिक रचना, सामाजिक आणि व्यापारी संबंधांवर आधारित नाती इत्यादी अनेक संकल्पना अधोरेखित करण्यावर भर दिलेला आहे.

या पाठ्यपुस्तकात भारताचा इतिहासपूर्व, प्राचीन आणि मध्ययुगीन कालखंडांमधील इतिहास एकूण पाठांमध्ये मांडण्यात आला आहे. प्रत्येक पाठ

या कालखंडांमधील एकेका महत्त्वाच्या टप्प्यावर प्रकाश टाकणारा आहे. प्रत्येक पाठामध्ये मूळ आशयाला पूरक माहिती पुरवणाऱ्या चौकटी ही माहिती तुम्हांला निश्चितच आवडेल, अधिक माहितीसाठी, सहज जाता जाता अशा शीर्षकांखाली देण्यात आल्या आहेत. ही माहिती देण्यामागे पाठ्यपुस्तकाचे वाचन रंजक व्हावे, हा हेतू तर आहेच; परंतु ती वाचत असताना विद्यार्थ्यांच्या मनातील कुतूहल जागे होऊन त्यांनी अधिक प्रश्न विचारावेत, त्यांची स्वतंत्र विचार करण्याची क्षमता वाढावी, हा महत्त्वाचा हेतूही त्यामागे आहे. त्याखेरीज ज्यांना ग्रंथालयाची पुरेशी सुविधा उपलब्ध नाही. अशा विद्यार्थ्यांना ही माहिती विशेष उपयोगी ठरेल.

या पाठ्यपुस्तकात भारताच्या इतिहासाची मांडणी महाराष्ट्राच्या विशेष संदर्भासह केलेली आहे. उदाहरणार्थ, अश्मक हे भारतातील सुरुवातीच्या राज्यांपैकी (महाजनपद) एक होते. त्याचा विस्तार आजच्या महाराष्ट्राच्या प्रदेशात होता. त्यामुळे सहाव्या पाठात सोळा महाजनपदांची यादी आणि माहिती देण्यापूर्वी अश्मक महाजनपदाचा समावेश एक स्वतंत्र मुद्दा (६.२) म्हणून केलेला आहे. बाराव्या आणि तेराव्या पाठात भारतीयांचा दूरवरच्या प्रदेशांशी असणारा संपर्क आणि त्या प्रदेशांमध्ये भारतीय संस्कृतीचा झालेला प्रसार या बाबींची चिकित्सा केली आहे. असे म्हणता येईल की या पाठांमध्ये भारतीयांचा धाडसी इतिहास अधोरेखित केलेला आहे. भारतीयांची ही कामगिरी त्यांच्या व्यापारी

आणि सांस्कृतिक संबंधांद्वारे सहजगत्या साधली गेली होती. मध्ययुगीन कालखंडातील विविध राजसत्ता आणि त्यांच्या उदयास्ताच्या इतिहासाची मांडणी करतानाही संकल्पनात्मक आणि प्रक्रियात्मक विश्लेषणावर भर दिलेला आहे.

समारोप :

भारतीयांची मानसिकता शांततापूर्ण सांस्कृतिक संबंधांच्या मुशीत घडलेली आहे. आजमितीसही दूरवरच्या अनेक देशांमध्ये भारतीय संस्कृतीच्या प्रसाराच्या ठळक खुणा आढळतात. मात्र कोणत्याही बळाचा वापर न करता प्राचीन भारतीयांनी हे साध्य केले होते, याची साक्ष इतिहास देतो. ज्या प्रकारे भारतीय समाजामध्ये बाहेरून आलेले इंडो-ग्रीक शक, कुशाणांसारखे परकीयही सहजपणे सामावले गेले, त्यावरूनही शांतता आणि सहिष्णुतेची ही भारतीय वृत्ती दिसून येते. शांतता आणि आनंदाने परिपूर्ण अशा भारतीय परंपरा तसेच विविध सांस्कृतिक क्षेत्रांत प्राचीन भारतीयांनी केलेली विलक्षण प्रगती यामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात भारतीय संस्कृतीच्या प्राचीनतेची जाणीव निर्माण होऊन, आपल्या पूर्वजांच्या कामगिरीबद्दल अभिमान निर्माण होईल. अर्थातच आपल्या इतिहासाबद्दल वाटणारा अभिमान विद्यार्थ्यांना त्याबद्दल अधिक जाणून घेण्यासाठी उद्युक्त करेल, याबद्दल शंका नाही. त्यांच्या कुतूहलाला संशोधनपद्धतीच्या योग्य प्रशिक्षणाची जोड मिळाली तर देशामध्ये संशोधक आणि इतिहासकारांची एक नवी पिढी घडवली जाईल.

Political Science Text Book - (Std XI)

Dr. Shrikant Paranjape

☎ 9372079063

The textbook of Political Science (Std.XI) introduces political concepts like democracy, justice, constitution, representation, public administration and global political scenerio.

What is Political Science? Political science is a social science that focuses on the theory and practice of government, politics and administration at the local, regional, national, and international levels. Why do you study Political Science? This is the only subject that gives you a window to the world. It helps you to understand not only your own country but it introduces you to the world out there. It will explain to you how the Indian government works, what role you as a citizen would play in the working of the government. It would make you a more empowered citizen who can aspire to do something good for the country.

The purpose of this book is to introduce the subject 'political science' to the students. The book introduces the different areas of political science. The different sub-fields of political science include Political Theory and Concepts, Comparative Government and Politics, Public Administration and International Relations. While each is an independent sub-field, they are all interlinked.

The approach of the syllabus for Std. XI and XII is holistic and integrated. Std. XI introduces the students to the different sub-fields of political science. The Std. XII would follow through with some of the contemporary concerns in political science.

This book has four sections: Political Concepts and Theories; Comparative Government; Public Administration; and International Relations. Each section begins with an introduction about the area of study. This is followed by three chapters in each section that deal with the central themes in each of the areas. In each of these sections there is a continuous focus on the Indian context.

In the first section we have three chapters: The first deals with the concept of Nation, Nationalism, State and Government. It discusses the differences between a Nation and a State and also between the State and the Government. In a democracy, citizens have certain rights and duties. When those rights and duties are upheld by the State we can say the people have liberty. Right as a common privilege is given to its citizens by government. Liberty is an essential feature of democracy. This is the focus of Chapter II in this section. In Chapter III we study the meaning of equality in the context of 'equality before law', 'political equality' and principle of 'equality of opportunity'. We also study the types of equality. Similarly, we will try to understand concepts of **legal justice**, **natural justice** and **social justice**.

The second section deals with Comparative Government. Comparative government is concerned with the study of formal political institutions like legislature, executive, judiciary and bureaucracy. Chapter IV deals with Constitutional Government. A constitution is a set of **political principles**, according with which a country is **governed**. The rights and duties are given to the people and the government by the

constitution. It sets the structure of the state, the major state institutions, and the principles governing their relations with each other and with the state's citizens.

Chapter V focuses on the Concept of Representation. Since the government is formed by political parties, it is the parties that become important in channelling the representation. Sometimes it is necessary to bring to the attention of the government problems faced by some specific groups. Such groups may form pressure groups or interest groups to articulate their problems and then put pressure on the government. All these are means of representation that we would study in this chapter. Judiciary is the branch of the government that has the power to interpret the constitution. One of the important characteristics of the Judiciary in a democratic society is that it is an independent and non-political organ of the state. This is dealt with in Chapter VI.

The third section is on Public Administration. Political Science and Public Administration share the same goal. Both seek to learn the political, social and economic dynamics of the society and apply that knowledge to benefit the good of all. Political science creates a policy, Public administration implements it. Chapter VII introduces the subject of public administration. The chapter discusses the scope of the subject of public administration and introduces the concept of public policy. The traditional approach public administration has been bound by rules and hierarchy. While this approach is not wrong, sometimes it creates delays and obstacles that are called 'red tape'. It is necessary to have innovation in planning and try to create a better society. This approach is called Development Administration. The Chapter VIII on Development Administration deals with this aspect of public administration.

The fourth section on International Relations provides a survey of major events since the end of the Second World War. The purpose is to understand the policies of countries since the Second World War. It discusses such concepts like cold war and nonalignment. It introduces the role of the United Nations. This survey is in two parts, Chapter IX deals with the events from the end of the Second World War until 1959 and Chapter X deals with the period from 1959 until 1991. The chapter ends with the disintegration of the Soviet Union in 1991. The changes that took place after 1991 are to be studied in the Std. XII text book.

The book tries to provide basic knowledge to the student about the Indian and global political situation. It would motivate students to ask questions and seek answers about the Indian and the global political issues. To achieve this the book has included some specific activities that the student can perform. It also provides scope for discussion on various issues. It is expected that the students make presentations, prepare comparative charts and read maps on various topics of current interest. Field Visits to government offices would enable them to familiarise them with the working of the government.

It is expected that in these two years we go beyond just the introduction and understanding of the various dimensions of the subject. It is expected that the students would be able to apply some of these concepts and implement some of ideas in their life. It will help them to decide the areas in which they want to go for further studies. In case someone decides to go in for voluntary work or social activity or appear for various competitive examinations the knowledge of political science would definitely be of help. The student should look at this as a small step that helps one to step in the world of tomorrow, with better understanding.

वाचकांचे अभिप्राय

सप्रेम नमस्कार,

जुलै २०१९ चा 'शिक्षण संक्रमण' मासिक अंक मिळाला. या अंकातील शैक्षणिक लेख उत्तम आहेत. पण माझ्या मनाला भावला तो मा. मुख्याध्यापक डॉ. श्री. आनंद पाटील सरांचा 'शैक्षणिक विकासामध्ये पालकांचे योगदान' हा शैक्षणिक लेख. शाळा हे ज्ञानमंदिर आहे शिक्षण ही अखंड चालणारी प्रक्रिया आहे.

शिक्षक, विद्यार्थी, शासन, शैक्षणिक संस्था व पालक हे महत्त्वाचे घटक आहेत. किंबहुना ही एक मालिका आहे. यातील प्रत्येकाची जबाबदारी महत्त्वाची आहे. भूदरगड तालुक्यातील मडिलणे बुद्रुक हे दुर्गम डोंगराळ प्रदेशातील एक छोटे गाव. प्रतिकूल परिस्थितीत सरांनी पालकांना समजावून सांगणे व समजून घेणे ही भूमिका योग्य प्रकारे पार पाडली आहे. सरांनी वेळोवेळी घेतलेला संपूर्ण आढावा यामुळे लेखात एक सुसूत्रता साधली आहे.

सरांच्या शैक्षणिक कार्याला माझ्या हार्दिक शुभेच्छा! धन्यवाद!

श्री. राजेंद्र माणकापुरे

संभाजीपूर ता. शिरोळ, जि. कोल्हापूर

सप्रेम नमस्कार,

आपण अंक नियमित प्रकाशित करत आहात, यासाठी आपले व संपादक मंडळाचे जिक्रा हायस्कूल, खामगावतर्फे अभिनंदन !

डॉ. आनंद पाटील यांचा 'शैक्षणिक विकासामध्ये पालकांचे योगदान' हा शिक्षण संक्रमणातील जुलै २०१९ चा लेख मला व विद्यार्थी, पालकांना मार्गदर्शक ठरला. त्याद्वारे आम्हीसुद्धा आमच्या शाळेत 'शैक्षणिक पालकत्व नवोपक्रम संकल्पना' हा मार्गदर्शक उपक्रम सुरू केला. या लेखातून 'शिक्षक-पालक उपक्रम' विषयी नवीन माहिती मिळाली, त्याबद्दल डॉ. आनंद पाटील यांचे अभिनंदन !

'शिक्षण संक्रमण' हा अंक म्हणजे ऊर्दू माध्यमातील शिक्षक, विद्यार्थी व पालक यांच्यासाठी मार्गदर्शक होय.

शेख इमरान शेख महम्मद

जिक्रा हायस्कूल, खामगांव, जि. बुलडाणा

सप्रेम नमस्कार,

मे - जून-२०१९ मधील 'शिक्षण संक्रमण' हा अंक वाचला. त्यामधील 'वाचन घालतं आपल्या ओंजळीत', 'बोले तैसा चाले, त्याची वंदावी पाऊले' हे लेख वाचले. त्यातून वाचनप्रेरणा मिळाली.

'माणसं पेरायला लागू' हा लेख उत्तम आहे. विद्यार्थी-शिक्षक या सहसंबंधातून माणूस घडवणे ही प्रक्रिया उत्क्रांत होत जाते, यावर प्रकाश टाकला आहे. इतरही विषयांना स्पर्श करून 'शिक्षण' ही संकल्पना या लेखातून सहजपणे फुलवण्याचा या मासिकातून खूप चांगला प्रयत्न केला आहे.

हा वाचनीय लेखाजोखा अत्तराच्या कुपीतल्या सुगंधासारखा आहे. हा सुगंध असाच दर मासिकातून मिळत राहो, हीच सदिच्छा !

श्री. भरत गणपत इदाते

जी. जी. पी. एस्. रत्नागिरी.